

مرور نظام‌مند مطالعات انجام شده در زمینه حاشیه‌نشینی
(۱۳۷۵ تا ۱۳۹۶)

مقدمه: با رشد شتابان جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه، حاشیه‌نشینی به‌عنوان یکی از معضلات و مسائل اجتماعی دامن‌گیر مدیریت شهری این کشورها شده است. در ایران نیز، حاشیه‌نشینی به‌عنوان یک چالش فراگیر در بسیاری از شهرها و کلان‌شهرها خودنمایی کرده است.

روش: روش مورد استفاده در این پژوهش مرور نظام‌مند است و این فرصت را مهیا می‌سازد که با ملاحظه در اهداف، سوالات، روش‌شناسی، چارچوب نظری و سایر ویژگیهای مطالعات منتخب یک بررسی توصیفی و تحلیلی از آنها انجام گردد. در چارچوب این روش و در گام نخست، واژه «حاشیه‌نشینی» و سایر واژگان نزدیک به آن از نظر معنایی مانند «آلونک نشینی» «اسکان غیررسمی» و «سکونتگاههای غیرقانونی» در کتابخانه‌ها، مراکز و بانکهای علمی فارسی مورد جستجو قرار گرفتند و مرتبط‌ترین مطالعات با اهداف تحقیق انتخاب شدند. معیارهای ورود مطالعات شامل انجام پژوهش در کشور ایران، انتشار مطالعه به زبان فارسی و تمام متن بودن آنها بود.

یافته‌ها: تلاشهای صورت گرفته در زمینه مطالعه حاشیه‌نشینی را می‌توان در چند موضوع زیر دسته‌بندی کرد: (۱) پژوهشهایی که سعی در تبیین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی داشته‌اند و بر عوامل جاذبه و دافعه شهری و روستایی و همچنین تکانه‌های تحول‌آفرین مؤثر بر این موارد تمرکز کرده‌اند. (۲) پژوهشهایی که متمرکز بر شرایط گذران زندگی حاشیه‌نشینان بودند و التفاتی به شناسایی و کشف عوامل مؤثر در پیدایش این وضعیت نداشتند. (۳) دسته سوم از مطالعات انجام شده با محوریت سیاستهای ساماندهی و مدیریت محلات حاشیه‌نشین از منظر فضایی-کالبدی و رفاه و تأمین اجتماعی قابل رصد است. (۴) طیف دیگری از پژوهشهای انجام شده در زمینه حاشیه‌نشینی بر پیامدها متمرکز بودند. در بیشتر این پژوهشها پیش‌فرض این بود که مناطق حاشیه‌نشین بستر مناسبی برای جرم هستند و بروز انواع آسیبهای اجتماعی در آنها محتمل است.

بحث: مرور نظام‌مند پژوهش‌های انجام شده در دو دهه گذشته در حوزه حاشیه‌نشینی و از سوی محققان رشته‌های مختلف از جمله جامعه‌شناسی، جغرافیا و مدیریت نشان می‌دهد کنکاش پیرامون این شکل اسکان نتوانسته است شرایط مؤثر بر شکل‌گیری آن، استراتژیهای افراد ساکن در این محلات و پیامدهای زیست در این محلات را به وضوح روشن سازد.

۱. سجاد بهمنی

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

۲. رضا همتی

دکتر جامعه‌شناس، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، (نویسنده مسئول)

<rhemati@gmail.com>

۳. حسین ملتفت

دکتر جامعه‌شناس، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

۴. اصغر ایزدی جبران

دکتر جامعه‌شناس، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

واژه‌های کلیدی:

ابعاد اجتماعی و فرهنگی حاشیه‌نشینی،

حاشیه‌نشینی، مرور نظام‌مند

تاریخ دریافت: ۹۷/۹/۱۱

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۲۹

Systematic Review of Studies on Slums (1996-2017)

- ▶ **1- Sajad bahmani**
Ph.D Student in Sociology,
Letters Faculty, Isfahan
university, Isfahan, Iran
- ▶ **2- Reza hemati**
Ph.D in Sociology, Letters
Faculty, Isfahan university,
Isfahan, Iran, (corresponding
author)
<rhemati@gmail.com>
- ▶ **3- Hossain moltafet**
Ph.D in Sociology, Econ-
omy and Social Sciences
Faculty, shahid Chamran
University, Ahvaz, Iran
- ▶ **4- Asghar Izadi jairan**
Ph.D in Sociology, Law and
Social Sciences Faculty, Ta-
briz university, Tabriz, Iran

KeyWords:

Slums, Social and cultural
dimensions of Slums, System-
atic review

Received: 2 Dec. 2018

Accepted: 19 Jan. 2019

Expended Abstract

Introduction: With the expeditious growth of urban popula-
tion in developing countries, slums as a social predicament
and problem has impeded the urban management of these
countries. From this viewpoint, and by doing multiple re-
searche studies, the researchers of different courses in Iran
have tried to survey the grounds of formation and growth of
this phenonmenon as well as its consequences and effects.
Regarding the nature of the topic, a remarkable variety is
observed in the 'statement of the problem' and 'methodol-
ogy'. This paper systematically reviewed the field of slums
in the past two decades, a critical assessment of how to face
field researchers, including the geography and management
was carried out as well. The systematic review method in this
study provides the opportunity to conduct a descriptive and
analytical survey of them with reflections, questions, meth-
odology, theoretical framework, and other selected paper
characteristics. The findings of this review show that there
is no consensus about the term "slums or marginalization" in
Iran, and little effort has ben made to offer a public accep-
tance as regards the definition. It is obvious that in the design
of related issues, a quantitative approach has been to be the
dominant approach of active researchers in this field.

Method: The method used in the current study was a sys-
tematic review and analysis of the previous studies. Sys-
tematic reviews provide useful and concise summaries of
a given subject on a particular topic, and contrary to the
traditional approach to reviewing articles, such as early
research, follow strict and rigorous principles. Their ap-

proach is quite systematic and their methodology is pre-designed in the systematic review protocol.

Findings: The review of studies and research carried out in the slum areas suggests that most researchers believe that the informal slum and settlement in Iran and its emergence and then expansion has been affected by the arrival of oil deposits, and especially the oil boom of the 1930s and 1340s. In this period, the injection of oil revenues led to massive changes in the life style and consumption in Iran. Subsequently, land reform was another stimulus that brought villagers into the adventures of the city-based life. Cities have become more differentiated especially from the villages by increasing the amount of services and diversity, and the place where the aspirations of more generations seemed to come. The middle class grew in these new places and farmers, peasants, and rural farmers who did not want or could not remain in their former habitat settled as newcomers to the suburbs and urban fringes. On the other hand, in the context of the studies conducted in the field of informal slums, it should be noted that, until a decade ago, there was a predominantly engineering and managerial discourse, and it insisted on solving the problems, in particular the problems of slum areas through prioritizing the definition and implementation of construction projects. Engineers, being affected by their studies including implementation and evaluation, paid less attention to the views of social scientists in these areas, considering their top-down solutions to save in the challenges of living in these areas. The dominant narrative of the slums in Iran is that this type of settlement, life, and experience on the margins of the major cities of the country, without any support and social and cultural considerations, are formed in an irregular manner. The slum areas are prone to crime, and the focus in such areas are likely to be on the formation of delinquent and distracting groups, and the best way to deal with it is to expand the urban service umbrella and to address the infrastructure problems of those areas. Subsequently, with the arrival of more sociologists, the study of the phenomenon of slums as the keywords in the social sciences became more important, and the purely physical views, based on the analysis of the status and land use, with emphasis on lexical expressions such as village-to-city migration, and theories related to intercultural matters, the social and cultural aspects

of living in marginal neighborhoods were also taken into consideration. This entry has also led to a modification of the views of these neighborhoods, and many organizations and institutions active in this area have radically changed their strategies and moved to focus on addressing the basic needs of the inhabitants of these neighborhoods in a people's empowerment strategy. Empowerment strategy has a process approach instead of a momentary view of the needs of the people, while encouraging people's participation in various economic, consensus, and cultural activities provides them with key skills in achieving the goals, in particular the goals of success in society.

On the other hand, in previous studies, the vague boundaries of the term "slum" among the words "slum", "slum dweller", "getto", "Shanty town", "getto", which used to be common, have not been clearly and precisely identified with current widely used terms such as "informal settlements" and "slums", and in many cases these terms are used interchangeably.

Discussion: The majority of studies have also suggested that improving the situation of slums in Iran provides a balanced service for those individuals, and it is believed that if the government improves its performance in distribution of services among neighborhoods and urban areas, most of the challenges for slum people will be resolved. In these studies, attention is not paid to the other causes of inequality in these neighborhoods, and only the weakness of the state servicing is the main factor in the formation and expansion of the physical environment of marginal neighborhoods. On the other hand, in most of these studies, the stereotypical presumption of slum and higher crime rates are accepted from the average of other urban neighborhoods, while it should be noted that it is not necessarily slum, distorted, and delinquent areas. The slum people, like other groups in the city, are faced with specific challenges and problems, and are affected by living conditions and lack many services related to infrastructure, education, and health, and there are definitely more difficulties to survive. In general, the dominant views on slums were critically examined by the critical point of view, and the aim was to make the most important theoretical structures of these views clear and, if necessary, to provide an opportunity for revision.

Ethical Considerations

Funding

This article has been edited from the doctoral dissertation and is subject to regulations. Since the student has been studying on a daily basis, all stages of publication have been coordinated by the supervisor, but there has not been direct financial support for the publication of this article from any organization or institution.

Authors' contributions

All authors contributed in designing, running, and writing all parts of the research.

Conflicts of interest

The supervisor of the doctoral thesis is the author of this article and the student under his supervision has written it. The consultant professors in the treatise also contributed effectively to the authors of the paper.

Acknowledgments

In this article, all rights relating to references are cited and resources are carefully listed.

مقدمه

شهرنشینی و تمایل افراد به سکونت در محیط‌های شهری از پدیده‌های مهمی است که در قرون اخیر در زندگی اجتماعی و اقتصادی در کشورهای مختلف جهان رخ داده است. آنقدر این روند ادامه یافته است که سازمان ملل پیش‌بینی کرده است که تا سال ۲۰۳۰ حدود ۶۰ درصد جمعیت جهان ساکن مناطق شهری خواهند بود. دو میلیارد نفر طی یک نسل به جمعیت شهرنشین جهان افزوده شده است که ۹۸ درصد از این افزایش مربوط به کشورهای درحال توسعه است (صرافی و دیگران، ۱۳۸۸). در واقع هر چه زمان به پیش می‌رود زندگی در شهر به‌عنوان شکل غالب زندگی بشر گستره بیشتری می‌یابد و سیاره زمین، سیاره شهرها می‌شود. «از طرف دیگر بیشترین جمعیت شهری دنیا در کشورهای درحال توسعه هستند و در این کشورها، شهرهای بزرگی بوجود آمده‌اند که باید آنها را ابرشهرهای قرن ۲۱ نامید» (زالی و دیگران، ۱۳۸۹). یکی از تفاوت‌های مهم شهرنشینی کشورهای درحال توسعه با توسعه یافته، ناهمزمانی سطح صنعتی شدن با سطح شهرنشینی بوده است (ابراهیم زاده و دیگران، ۱۳۸۶). عظیمی معتقد است در کشورهای توسعه یافته، صنعتی شدن همراه با شهرنشینی بوده است و هم‌زمان آن محسوب می‌شود در حالی که بخش خدمات چنین جایگاهی در روند شهرنشینی کشورهای درحال توسعه ایفا کرده است. تا جایی که برخی پژوهشگران، از اصطلاح شهرنشینی خدماتی و شهرنشینی بخش سومی برای اشاره به این وضعیت استفاده می‌کنند (عظیمی، ۱۳۸۱).

این رشد جمعیت شهری، منحصر به کشورهای توسعه یافته جهان نیست، بلکه جمعیت شهری کشورهای درحال توسعه در یک رشد ۶ برابری از سال ۱۹۲۵ تا سال ۲۰۲۵ از ۱۰ درصد به ۵۷ درصد می‌رسد. شهرنشینی فقط با آمار رشد شهری و افزایش نسبت جمعیت ساکن در شهرها شناخته نمی‌شود توسعه شتابان شهرها، در چند دهه معاصر از

ابعاد مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و محیطی و ... بشر را تحت تأثیر قرار داده است (رنه شورت، ۲۰۰۹). بدیهی است که پیامدهای این چالش در کشورهای درحال توسعه محسوس تر است؛ به عبارت دیگر تراکم بیش از اندازه جمعیت در کشورهای درحال توسعه در چند منطقه معدود شهری به چشم می‌خورد و چنین وضعیتی به مشکلات زیادی در مدیریت شهری به‌ویژه تأمین زیر ساختهای شهری منجر می‌شود.

بنا بر اعلام مرکز اسکان بشر سازمان ملل (هیئات) در سال ۱۹۹۶ یک پنجم جمعیت جهان فاقد خانه ای در شان زندگی انسانی بودند که دامنه گسترده ای از بی سرپناهان، خیابان خوابها و آلونک نشینها را در بر می‌گرفت (کال، ۲۰۰۷). این آمار بعد از ادامه دو دهه دیگر رشد سریع شهرنشینی و تمایلات شهرگرایی به حدود ۸۰۰ میلیون نفر تا ۱ میلیارد حاشیه‌نشین رسیده است. سطح زندگی ساکنان مناطق حاشیه‌نشین پایین تر از خط فقر یا حداقل هم سطح آن است (امیری و خدایی، ۲۰۱۰). در مناطق مختلف در ایران نیز تجربه رشد شتابان شهرنشینی و ایجاد مناطق حاشیه ای در نیم قرن اخیر قابل توجه بوده است. بر همین مبنا، جمعیت شهری کشور از ۳۱ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۷۱ درصد در سال ۱۳۹۰ رسید و به دنبال آن جمعیت روستانشین کشور از ۶۸ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۲۸ درصد در سال ۱۳۹۰ کاهش یافت. این آمار نشان دهنده تغییر الگوی سکونت سستی در ایران است. رشد فزاینده تمایل به سکونت در مناطق شهری در ایران در حالی ثبت شده است که آمار جهانی شهرنشینی در همین بازه زمانی از ۳۴ به ۵۴ درصد تغییر کرده است.

رشد شتابان شهرنشینی، بر وضعیت زندگی در مناطق مختلف جهان پیامدهای نامطلوبی داشته است. از پدیده‌های عمده ناپایدار کننده شهری به‌ویژه در کشورهای درحال توسعه، گونه‌ای شهرنشینی با مشکلات حاد موسوم به اسکان غیررسمی است. افزایش جمعیت شهری و عدم پیش‌بینی اسکان متناسب با توان خدمات شهری و از سوی دیگر عدم آمادگی

اقتصاد رسمی بری جذب این جمعیت، چه در نتیجه مهاجرت باشند و چه در نتیجه رشد طبیعی جمعیت، با اشکال متنوع اسکان غیرقانونی و نامناسب از جمله حاشیه‌نشینی، آلونک‌نشینی، زاغه‌نشینی و اسکان غیررسمی همراه شده است. رشد جمعیت شهرنشین ایران بسیار بیشتر از میانگین جهانی و همچنین متوسط جهانی کشورهای در حال توسعه است. بخشی از این رشد طی این سالها در واقع رشد جمعیت حاشیه‌نشین شهری بوده است. بدین ترتیب بخش قابل توجهی از جمعیت ایران طی دهه‌های اخیر در مناطق حاشیه‌ای شهرها اسکان یافته‌اند و اگرچه اجرای برنامه‌های مختلف عمرانی و توسعه توانسته تا حدودی شرایط زیست آنها را بهبود بخشد اما نتوانسته مشکلات مربوط به پیوند این بخش از جمعیت با اقتصاد رسمی را حل و فصل نماید.

با وجود اینکه پژوهش‌های زیادی در حوزه حاشیه‌نشینی انجام شده است، اما بررسیها نشان می‌دهد اختلاف نظر درباره تعریف حاشیه‌نشینی، انواع آن و تجربه شهروندان و ساکنان درباره زندگی در این مناطق بسیار متفاوت است. در ایران تاکنون پژوهش‌های (غالباً) کمی متعددی در سطح دانشگاهی و در ارتباط با حاشیه‌نشینی انجام شده است. این پژوهشها هر یک، ابعادی از وضعیت حاشیه‌نشینی را مورد توجه قرار داده‌اند. این موارد و همچنین تنوع بالای پژوهش‌های انجام شده و وجود تحلیلهای گاهاً غیردقیق سبب شده است خوانندگان و مخاطبان این پژوهشها نتوانند به ادراک و برداشت جامعی از موارد مذکور دست یابند. از همین منظر ضروری بود با انجام مرور نظام‌مند درباره پژوهش‌های پیشین و کنکاش در روش و نظریات مورد استفاده و همچنین یافته‌های این تحقیقات فرصتهای برداشتی جامع برای خوانندگان و پژوهشگران این حوزه فراهم آید. این مقاله بر آن بوده تا ضمن مرور نظام‌مند پژوهش‌های انجام شده در حوزه حاشیه‌نشینی در جامعه بر اساس تحقیقات منتشر شده در مجلات و پایگاه‌های علمی مرتبط با حاشیه‌نشینی، سیمای کلی حاشیه‌نشینی را در جامعه ایرانی بررسی کرده و چالشها و روایتهای گوناگون سنجش و بررسی آن را مورد ارزیابی

انتقادی قرار دهد. بررسی جهت‌گیریهای پژوهشهای انجام شده در حوزه حاشیه‌نشینی، شناسایی تعاریف و مفاهیم مرتبط با حاشیه‌نشینی در مطالعات صورت گرفته و شناخت انواع منظرگاههای مطالعه حاشیه‌نشینی در جامعه ایران از جمله اهداف مقاله حاضر است.

بررسی نقادانه مبانی نظری پژوهشهای حاشیه‌نشینی در ایران

درباره تعریف دقیق حاشیه‌نشینی میان پژوهشگران جامعه‌شناسی، جغرافیا و شهرسازی در سطح جهانی و ملی اجماع وجود ندارد. در دهه‌های اخیر در متون انگلیسی کمتر از واژه حاشیه‌نشینی به‌عنوان معنای (marginality) استفاده شده و به جای آن واژه‌های دیگر و عمدتاً (areas slum) به‌کار می‌رود. مطالعه آمارهای منتشر شده دفتر اسکان بشر سازمان ملل متحد نشان می‌دهد کپ تاون در آفریقای جنوبی، روسینها در جنوب ریودوژانیرو برزیل، العرفه در قاهره مصر، ماکوکو در لاگوس نیجریه، کیرا نایروبی در کنیا، آشایمان در غنا، بمبئی و مومبئی در هند، ویالاساوادور در پرو، مکزیکوسیتی پایتخت مکزیک و اورنگی در کراچی پاکستان ده شهر (محلّه) بزرگ حاشیه‌نشین و فقیرنشین جهان‌اند که از این میان گزارش شهرهای جهان اورنگی کراچی را بزرگ‌ترین حاشیه‌نشین جهان معرفی کرده است. بعضی از این شهرها محلاتی دارند که ابرمحلات حاشیه‌ای قرن جدیداند، محلّه کیرا در کنیا، بزرگترین محلّه آلونک نشین با جمعیت حدود یک میلیون نفر و محلّه داراوی در نزدیکی شهر بمبئی که حدود هفتصد هزار نفر جمعیت دارد (کال، ۲۰۰۷). نمونه‌هایی از این محلات بسیار شلوغ و متراکم‌اند. نگاهی به آمار منتشرشده همین مرکز (هیبتات) مشخص می‌سازد پنج کشور جمهوری آفریقای مرکزی، سودان، چاد، سائوتام و گینه بیسائو در رتبه‌های اول تا پنجم کشورهای جهان در مقوله مناطق حاشیه‌نشین هستند. در میان کشورهای خاورمیانه، رتبه‌بندی ارائه شده افغانستان را با ۶۳ درصد دارای بیشترین و ترکیه را با ۱۲ درصد دارای کمترین جمعیت حاشیه‌نشین معرفی می‌کند. جایگاه ایران با استناد به نتایج سال ۲۰۰۵ و با

داشتن ۳۰ درصد حاشیه‌نشین، رتبه ۷۰ جهان، ۱۶ آسیا و ۷ خاورمیانه است. مرور چارچوب نظری پژوهشهای انجام شده نشان می‌دهد، سه دسته نظریات مرتبط با مطالعات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی قابل تفکیک‌اند:

۱. دیدگاههایی که با هدف شناسایی دلایل شکل‌گیری محلات حاشیه‌نشین مطرح شده‌اند. شامل دیدگاههای: بوم‌شناختی - لیبرال - رادیکال
۲. دیدگاههایی که در برخورد با پدیده حاشیه‌نشینی به دنبال تبیین و راه‌حل هستند، شامل دیدگاههای: مسئله‌گرا، بنیادگرا و هدفگرا
۳. دیدگاههایی که به دنبال مدیریت و ساماندهی محلات حاشیه‌نشین هستند، شامل دیدگاههای: تخلیه اجباری، نادیده‌انگاری، خودیاری و توانمندسازی.

متفکران بوم‌شناسی اساساً پدیده مورد مطالعه را تا حد بررسی یک عارضه یا مسأله شهری تقلیل می‌دهند و ضمن طبیعی قلمداد کردن آن، در صدد انتساب پدیده بر جبری مکانی یا طبیعی و یا حداکثر کارکرد غلط و ناقص مدیریت و برنامه‌ریزی شهری برمی‌آیند و در تحلیل نهایی آنها را در روال رشد طبیعی شهر قابل حذف، جمع‌آوری یا پاک‌سازی می‌دانند (شیخی، ۱۳۸۱). مبنای تحلیل در مکتب بوم‌شناختی این است که زندگی شهری در حال تغییر و تحول دایمی است فرایندهایی چون ساخت و باز ساخت، توالی و اقامت مختلف و تسلسل آن، اختصاص مجدد فضا و زمین به فعالیتهای صنعتی و تجاری و سایر فعالیتها و نیز فرایندهای به حاشیه رانده شدن و فقر تحت تأثیر مکانیسمهای بازار و سازمان‌یابی فضایی، همواره در شهر جریان دارد و بر این اساس شهر همواره در پویایی دایمی سیر می‌کند (مدنی پور، ۱۳۷۹). مهمترین نظریه‌پردازان این رویکرد مکیتاش، کلینارد، ویرث^۱ و برگس^۲ هستند. کلینارد معتقد است حاشیه‌نشینی یک روند جهانی است. مهاجرتهای شهری - روستایی،

---

1. Wirth
2. Burgess

تغییر در کاربری زمینهای شهری، تغییر در ارزشهای اجاره، دسترسی آسان‌تر به محل کار، کمبود مسکن و مواردی از این دست دلایل عمده تشکیل محلات حاشیه‌نشین هستند. از نظر کلینارد حاشیه‌نشینی بر اثر رشد شهرها ایجاد می‌شود و فرایند این کار بدین شکل است که ابتدا مرکز شهرها محل سکونت افراد متمول و طبقه بالاست ولی کم‌کم با گسترش مناطق تجاری و صنعتی در این محل، آنهایی که وضع بهتری دارند از مرکز شهر به سمت خارج حرکت کرده و دور از مرکز شهر زندگی می‌کنند. کارگران و گروههای فقیر و کم‌درآمد به این منطقه مرکزی می‌آیند و ساکن آن می‌شوند. از آنجا که مالکان اجاره کمی بابت تعمیر و نگهداری ساختمانها دریافت می‌کنند، این مناطق، شلوغ و خراب شده و به زاغه‌ها تبدیل می‌شود (کلینارد، ۱۹۶۶). کلینارد در تعریف حاشیه‌نشینی می‌گوید:

۱) حاشیه‌نشینی، خرده‌فرهنگی با مجموعه‌ای از ارزشها و هنجارهاست که در محلهای با بهداشت کم، انحرافات اجتماعی و ویژگیهای دیگر از جمله انزوای اجتماعی همراه است.

۲) مناطق پیرامون شهرهای بزرگ که به‌طورکلی محصول رشد ناهمگون شهری و انباشت تعارض‌آمیز و تنش‌زای سرمایه و بیکاری روستایی و انهدام ارتباطات خانوادگی - سنتی می‌باشد (رئیس‌دانا، ۲۰۰۱).

۳) فضاهاى زندگى غيررسمى و نامتعارف شهرى که بازتاب فضايى بيمارگونه از اقتصاد و مديريت ضعيف و برنامه‌ريزى فضايى - منطقه‌اى و معلول بي‌عدالتيهاى اجتماعى - اقتصادى در سطوح مى - استانى و محلى است (حاتمى‌نژاد، ۲۰۰۳).

این دیدگاه خاص کشورهایى است که با اقتصاد بازار اداره می‌شوند و متأثر از فلسفه پوزیتیویسم است و بر نقش و اهمیت جاذبه‌های شهری و دافع‌های روستایی در شکل‌گیری محلات حاشیه‌نشین توجه و تأکید فراوان دارد. برخی از آنان بر نقش جمعیت تأکید دارند و

برخی دیگر همچون هوم هویت^۱ بر زمینهای رهاشده شهری و آبرامز^۲ بر قیمت بالای زمین در شهر تأکید دارند (پایگاه مطالعات شهری مشهد، ۲۰۱۱). یکی از اولین دیدگاههای مطرح شده مرتبط با تحلیل وضعیت حاشیه‌نشینان نظریه فرهنگ فقر اسکار لویس است. او این مفهوم را بر اساس مطالعاتش در جوامع فقیر شهری و روستایی ابداع کرد. لویس بر این باور بود که این خرده‌فرهنگ به صورت یک روش زندگی در میان فقرا از نسلی به نسل منتقل می‌شود و خروج از آن تقریباً برایشان غیرممکن است (فکوهی، ۲۰۰۴)؛ به عبارت دیگر فقرا در یک فرهنگ فقر گریزناپذیر گرفتارند و بیشتر از ویژگیهایی چون بی‌انگیزگی، جبری‌گری، رضایتمندی آنی و بی‌نظمی اجتماعی برخوردارند و مردم فقیر در دام محیطی اجتماعی گرفتار آمده‌اند. با رواج و تقویت نظریه لویس، بیشتر محلات فقیرنشین با بدبینی و بیم به مثابه مشکلی ناامن‌کننده و تهدیدکننده شهر نگریده می‌شدند که باید از میان برداشته شوند (ایراندوست، ۲۰۰۹). مهم‌ترین دستاورد دیدگاه لیبرالی، پذیرش اسکان غیررسمی به‌عنوان واقعیت شهری در دنیای معاصر به‌ویژه جهان سوم و شهرنشینی شتابان و ناهمگون آن است. «در این دیدگاه اسکان غیررسمی به مثابه معلول عوامل داخلی در کشورهای درحال توسعه تلقی شده است و در جهت گذار از جامعه سنتی به جامعه صنعتی، این نوع اسکان به‌عنوان ضرورتی در فرآیند این تحول قلمداد می‌شود» (احمدی‌پور، ۱۹۹۵).

دیدگاه رادیکال شقوق و مباحث مختلفی را دربر می‌گیرد و خود شامل چند دیدگاه است؛ از جمله اقتصاد سیاسی فضا، دیدگاه مارکسیستی و نئومارکسیستی. در این دیدگاه برخلاف رویکرد لیبرال، فهم علل شکل‌گیری سکونتگاهها بسیار مهم است لذا سرمایه‌داری و تحولات آن خاصه پس از جنگ جهانی دوم به‌عنوان متغیر مستقل مؤثر در شکل‌گیری حاشیه‌نشینان مورد توجه قرار می‌گیرد (عزت‌پناه و دیگران، ۲۰۱۱). از نمایندگان شاخص

1. Hom hoyt
2. Abrams

این مکتب می‌توان به دیوید هاروی و مانوئل کاستلز اشاره کرد که معتقدند محیط‌های شهری نمایانگر تجلیات نمادین و فضایی نیروهای اجتماعی کلی‌ترند و شکل فیزیکی شهرها هم محصول نیروی بازار و قدرت دولت است (گیدنز، ۲۰۰۲). مانوئل کاستلز از جمله روشنفکران اسپانیایی مارکسیست است و این تأثیر را همواره در آثار خود حتی تا امروز حفظ کرده است. وی در طول مدت اقامتش در فرانسه به‌عنوان استاد مدرسه عالی مطالعات علوم اجتماعی در همکاری با جامعه‌شناس فرانسوی، آلن تورن، اندیشه‌ای غنی را درباره شهر به ثمر رساند که عمدتاً در کتاب «مسئله شهری» (۱۹۷۷) منعکس شد (فکوهی، ۲۰۰۴).

کاستلز در کتاب مسئله شهری درباره گروه‌های حاشیه‌ای در شهرهای درحال توسعه می‌گوید: «شهرنشینی با آهنگ شتابنده‌ای گسترش می‌یابد و به رغم اینکه امکانات اشتغال مولد برای جمعیت‌های تازه‌وارد (مهاجران) فراهم نیست، امکانات و تسهیلات زیربنایی، اجتماعی و فیزیکی، سکونتگاه‌ها و محله‌های نامتعارف از قبیل زاغه‌ها و آلونک‌های حاشیه‌ای که از طریق مهاجران تازه‌وارد و تهی‌دست برپا شده، به شیوه «خودرو و خودساز» به‌وجود می‌آیند. او نیز مانند بیشتر دانشمندان آمریکای لاتین، حاشیه‌نشینی شهری را مولود نابرابری‌های اقتصادی-اجتماعی و شهرنشینی ناهمگون و انتقال فقر روستایی به فقر شهری می‌داند» (آقابخشی و همکاران، ۲۰۰۳). از نظر کاستلز، اشغال فضای شهری به‌وسیله فقر و حاشیه‌نشینی دو شکل به خود می‌گیرد؛ نخست اشکال گتویی که در آنها مردم حاشیه‌ای می‌توانند به دور از انظار جریان عمومی اقامت داشته باشند و دیگر این‌که حضور آشکار این «مردم خیابانی» در منطقه مرکزی شهرها نوعی راهبرد پرخطر، اما در عین حال نوعی فن بقاست، زیرا به آنها امکان می‌دهد تنها در آن‌جا حضور داشته باشند و تنها در آن‌جا ارتباط برقرار کنند؛ یعنی در پی یک شانس باشند یا به کلی از میان بروند (فکوهی، ۲۰۰۴). کاستلز

1. Castells

شهر را نه تنها به عنوان یک مکان مشخص ناحیه شهری بلکه هم چون بخش جدایی ناپذیر از فرآیندهای مصرف جمعی در نظر می‌گرفت که این فرآیندها نیز خود جنبه‌ای ذاتی از سرمایه داری صنعتی محسوب می‌شوند. وی بر اهمیت مبارزات گروههای محروم برای تغییر شرایط زندگی شان تأکید می‌کند. مسائل شهری یک سلسله جنبشهای اجتماعی را برمی‌انگیزانند که هدفشان بهبود شرایط مسکن، اعتراض به آلوده‌سازی هوا، دفاع از پارکها و کمربندیهای سبز و مبارزه با توسعه ساختمان سازی است که طبیعت یک ناحیه را تغییر می‌دهد (گیدنز، ۲۰۰۲). به تعبیر کاستلز، جنبش اجتماعی شهری به نوعی کنش جمعی آگاهانه است که هدف آن تغییر دادن معنای نهادی شده شهری علیه منافع و ارزشهای طبقه حاکم است. به نظر او، جنبشهای اجتماعی شهری در دوره مدرن با سه موضوع اساسی شکل می‌گیرند؛ تقاضا برای مصرف جمعی، دفاع از هویت فرهنگی و بسیج سیاسی با تأکید بر نقش حکومت محلی (شارع‌پور، ۲۰۱۰).

روش

تاکنون دهها مقاله و طرح پژوهشی در حوزه حاشیه‌نشینی انجام و منتشر شده ولی این مطالعات با تکیه بر مبانی نظری رشته‌های مختلف و بکارگیری روشهای تحقیق متفاوتی انجام شده‌اند. پژوهش کنونی با هدف مرور و بررسی یافته‌های برخی از پژوهشهای مهم در حوزه حاشیه‌نشینی انجام شده است. ابزار روشی تحقق چنین هدفی، یکی از روشهای متداول برای مرور تحقیقات گذشته، یعنی مرور نظام‌مند است که نوعی مطالعه و تحلیل ثانویه مطالعات پیشین است. مرورهای نظام‌مند، پژوهشهای انجام شده درباره یک موضوع خاص را به صورت مفید و مختصر در اختیار می‌گذارند و برخلاف رویکرد سنتی برای مرور مقالات، مانند پژوهشهای اولیه از اصول و عقاید دقیق و سخت‌گیرانه‌ای متابعت می‌کنند. رویکرد آنها کاملاً نظام‌مند بوده و روش انجام آنها نیز به صورت از پیش طراحی شده در

پرنکل مرور نظام‌مند مشخص شده است (رجب‌نژاد و دیگران، ۲۰۰۶). این مرور دارای ساخت و مبتنی بر قواعد مشخصی است. باید اضافه کرد این روش در پی تجزیه و تحلیل اطلاعات برگرفته از پژوهش‌های مختلف و سازمانها نیست، بلکه می‌خواهد از درهم آمیختن، یکدست کردن و مقایسه یافته‌های آن تحقیقات برای پاسخگویی به پرسشهای تحقیق استفاده کند. مرور نظام‌مند در پی استقرار و ترکیب پژوهشها و شواهدی است که بر پرسش خاصی متمرکز است. این کار با توسل به رویه‌ها و فرایندهای سازمان یافته، شفاف، رسمی، واضح و بازیافت‌پذیر صورت می‌گیرد. مرور نظام‌مند صرفاً به بازنگری در پیشینه پژوهش محدود نیست و این مرور و بازنگری برای سطوح، حوزه‌ها و اهداف متفاوتی قابل استفاده است (قاضی طباطبایی و ودادهیر، ۲۰۱۰). رایت و همکاران فرایند ۷ مرحله‌ای را در مرور نظام‌مند مطرح می‌کنند در حالی که نیکلسون معتقد است بعد از اینکه تیم پژوهش شکل گرفت و نقش هر یک از افراد مشخص گردید ۶ مرحله فعالیت لازم است (صفاری و دیگران، ۲۰۱۷). مراحل کار به شکل اقدام هماهنگ برای شناسایی نظام‌مند همه پژوهشها، مقالات، پروژه‌های تحقیقاتی، کتابهای در دسترس، ارزیابی این پژوهشها و سنتز داده‌های یافته‌های آنها است (کلانتری و دیگران، ۲۰۰۹). مرور نظام‌مند برای پاسخگویی به یک سوال پژوهشی مشخص و با استفاده از یک روش علمی برنامه‌ریزی شده مطالعات مرتبط با سوال مورد نظر را مورد بررسی قرار می‌دهد. ساختار کلی یک مرور نظام‌مند عبارت است از جستجو و یافتن مطالعات مربوطه، ارزیابی آنها بر اساس معیارهای مشخص، تلفیق نتایج و ارائه یافته‌ها به‌طور موجز و شفاف (صفاری و دیگران، ۲۰۱۷).

جامعه آماری این مطالعه شامل پژوهشهایی است که از جوانب و ابعاد مختلف به موضوع «حاشیه‌نشینی» پرداخته‌اند. از همین منظر درگام نخست کلید واژه‌های «حاشیه‌نشینی»، «آلونک‌نشینی» «اسکان غیررسمی» و «سکونتگاههای غیرقانونی» در کتابخانه‌ها، مراکز و

بانکهای علمی از جمله بانک اطلاعات نشریات و مجلات ایرانی، پایگاه اطلاعات علمی و پایگاه مجلات تخصصی نور شد. پس از اتمام جستجو و با توجه به معیارهای ورود و خروج، مرتبطترین مطالعات با اهداف مطالعه انتخاب شدند. معیارهای ورود مطالعات شامل انجام پژوهش در کشور ایران، انتشار مطالعه به زبان فارسی، تمام متن بودن مطالعات (مقالات)، بود. معیارهای خروج از مطالعه نیز محدود به دسترسی نداشتن به متن کامل مطالعه، عدم تمرکز بر کلیدواژگان مورد بررسی محقق و عدم برخورداری از چارچوب نظری واضح و مشخص بود. حاصل جستجوی بالا، ۲۵۵ مطالعه بود که در مرحله اول، ۱۰۰ مطالعه به دلیل چاپ در نشریات غیرمعتبر حذف شدند؛ در مرحله دوم، ۵۵ مطالعه به علت تکراری بودن از بررسی خارج شدند. این فرایند ادامه پیدا کرد تا اینکه در سومین مرحله از این فرآیند، چکیده ۱۰۰ باقی مانده به طور کامل بررسی شد. سپس ۶۵ مطالعه مرتبط با هدف مطالعه، شناسایی و انتخاب شدند و از بین آنها، ۴۰ مطالعه که از کیفیت لازم برخوردار بودند، انتخاب شد و به شکل خلاصه طبق جدول (۱) ارائه شدند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول (۱) پژوهش‌های پیشین داخلی در زمینه حاشیه‌نشینی

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
- ۱۳۷۵	پیمایش	ولی آباد اراک؛ ۴۰۰ نفر	اوقات فراغت ساکنان این مناطق بر مبنای تماشای تلویزیون، گوش دادن به رادیو و دیدار خویشاوندان سپری می‌شود و اهالی از خدمات رفاهی چندانی بهره نمی‌برند. از سوی دیگر شهرداری این محله را جزء محدوده شهری نمی‌داند و خدمات رسانی برای این منطقه انجام نمی‌دهد و سازمانهای دولتی هم همین رویه را در پیش گرفته‌اند.
پارسا پژوه (۲۰۰۲)	توصیفی- تحلیلی	اسلام آباد کرج	ساکنان این محله افراد توانمند هستند که توانسته‌اند با گذر زمان، با کمترین امکانات، به گونه‌ای خردمندانه، بهترین سازگاری را در شکلی کاملاً هنجاری با شرایط فقر و محرومیت ایجاد کنند.
قرخلو و شریفی (۲۰۰۳)	پیمایش	عین ۲ اهواز؛ ۳۸۴ نفر	بررسی الگوی بهره برداری از زمین در این محله نشان دهنده عدم تعادل شدید میان سرانه‌های وضع موجود و شاخصهای استاندارد می‌باشد. به طوری که در برخی کاربریها نظیر فضای سبز، این سرانه‌ها به حداقل رسیده‌اند و لذا هرگونه برنامه‌ریزی جهت توسعه این منطقه بدون ارتقا سرانه‌های مذکور میسر نمی‌باشد.
ابراهیم‌زاده و دیگران (۲۰۰۴)	توصیفی- تحلیلی	کریم آباد؛ زاهدان	یک سوم جمعیت شهری حاشیه‌نشین می‌باشند و بخش زیادی از جمعیت آن در فقر و بیکاری مطلق به سر می‌برند که این امر منجر به افزایش سکونتگاههای غیررسمی و ناهنجاریهای فضایی-کالبدی در سطح شهر گردیده است.

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
عریضی و دیگران (۲۰۰۳)	پیمایش	ارزان و دارک اصفهان؛ ۳۸۴ نفر	ارتباط حاشیه‌نشینی با متغیرهای مشارکتهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، انواع انحراف، مشکلات اقتصادی تأیید شد، ولی ارتباط حاشیه‌نشینی و کار کودکان مورد تأیید قرار نگرفت.
احمدی و ایمان (۲۰۰۵)	پیمایش	ده پیاله شیراز	رابطه معنی داری بین حاشیه‌نشینی و مولفه‌های فرهنگ فقر نظیر عدم تمایل به پس انداز، احساس سرشکستگی و میل به انزوا و کمبود حمایت خانواده است.
نیسی و شریفی (۲۰۰۵)	پیمایش	قلعه چنان اهواز؛ ۲۶۶ خانوار	مهاجران (عمدتاً روستایی) معمولاً دور از چشم مسئولین امور شهر در زمینهای تصرفی اطراف شهرها، محلات حاشیه‌نشین را بوجود می‌آورند. مناطق حاشیه‌نشین تهدید کننده سلامت، امنیت، شان، اخلاق و رفتار عمومی ساکنان خود است و باعث ایجاد مشکلات اجتماعی، فساد، بیکاری و بسیاری از مسائل دیگر می‌شود.
نبوی و همکاران (۲۰۰۶)	پیمایش	شهر اهواز؛ ۳۸۴ نفر	بیکاری و عدم دسترسی به امکانات تحصیلی از علل دافعه‌های اقتصادی محل سکونت قبلی شناخته شده‌اند. هم‌چنین، جنگ تحمیلی، روابط خویشاوندی و اختلافات و درگیریهای قومی از مهمترین عوامل دافعه‌های اجتماعی و فرهنگی محل سکونت قبلی حاشیه‌نشینان بوده است و امید به یافتن موقعیت شغلی مناسب تر و استفاده از اراضی ارزان قیمت از انگیزه‌های اصلی آنان به حساب می‌آید.

Systematic Review of Studies on Slums (1996-2017)

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
ربانی و همکاران (۲۰۰۶)	پیمایش	شهر اهواز؛ ۳۵۰ نفر	درباره شهر اهواز باید گفت که مهاجرت‌های گسترده از روستاها و شهرهای اطراف سبب گسترش حاشیه‌نشینی در اطراف این کلان‌شهر شده است. در این روستاها و مناطق شهری، عوامل دافعه‌ای مانند شرایط نامناسب اقتصادی و اجتماعی بسیار برجسته‌اند.
نقدی (۲۰۰۶)	پیمایش	همدان؛ ۵۲۵ نفر	نتایج نشان می‌دهد تعداد زیادی از روستائینان در سالهای گذشته به شهر همدان مهاجرت کرده‌اند و در حاشیه شهر ساکن شده‌اند. بیشتر آنان از محل زندگی جدید خود رضایت ندارند و احساس تعلق میان آنها در سطح پایینی است. بخش زیادی از مطالبات و توقعات آنها از مسئولین با بهبود زیرساختها و امکانات محلات قابل رفع است.
هزارجریبی و دیگران (۲۰۰۷)	پیمایشی	کرمانشاه؛ ۷۱ نفر	حاشیه‌نشینی با وقوع جرایم اجتماعی همبستگی بالایی دارد.
فخاری و همکاران (۲۰۰۸)	کیفی	تبریز؛ ۳۴ نفر	تقابلات بین نسلی، پیامدهای ناگوار فرهنگ مردسالاری اقتدارگرایانه بر سلامت جسمی و روحی زنان و تضاد هنجاری میان انتظارات خانواده‌های سنتی گسترده و خانواده‌های هسته‌ای تحت عنوان کلی تضادهای دوگانه در حیات مهاجرین طبقه بندی و بیان شدند.
حسین‌زاده و دیگران (۲۰۰۸)	پیمایش	بهبهان؛ ۲۵۰ نفر	این شهر در شرق استان خوزستان و در مرز استان کهگیلویه و بویراحمد و فارس، پذیرای مهاجرت‌های ساکنان روستاهای همجوار از این استانها و همچنین مناطق روستایی اطراف است. خشکسالیهای مداوم، بیکاری و نبود فرصتهای شغلی مناسب از مهم‌ترین عوامل مهاجرت به بهبهان هستند.

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
محمدی و دیگران (۲۰۰۸)	پیمایش	کوهدشت؛ ۸۵ خانوار	عدم برخورداری از سیستم دفع فاضلاب شهری و چالشهای اقتصادی از جمله بیکاری و درآمد ناکافی از مهمترین مشکلات ساکنین این مناطق است.
زیاری و نوذری (۲۰۰۸)	پیمایش - همبستگی	منبع آب اهواز؛ ۲۵۰ نفر	در تحلیل داده‌ها شاخصهای اجتماعی در اولویت اول، شاخصهای مدیریتی در اولویت دوم، شاخصهای خدماتی و بهداشتی در اولویت سوم و چهارم، عامل قانونی و شاخصهای کالبدی در اولویت پنجم و ششم، شاخصهای اقتصادی در اولویت هفتم و شاخصهای زیست‌محیطی در اولویت هشتم ساماندهی و توانمندسازی کوی منبع آب ذکر شده است.
لادن مقدم و دیگران (۲۰۰۹)	پیمایش	حاشیه تهران؛ ۲۲۰ نفر	ضعف ساختار اقتصادی مهمترین مولفه و در جایگاه نخست، ضعف نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در رتبه دوم، عدم حمایت و هدایت دولتی در جایگاه سوم، حوادث سیاسی در جایگاه چهارم، بلایای طبیعی در جایگاه پنجم و حوادث اجتماعی در جایگاه ششم تأثیرگذار معرفی شده‌اند.
ربانی و ربیعی (۲۰۱۰)	توصیفی - تحلیلی	اصفهان؛ ۱۰۰ نفر	پایین بودن سطح اعتماد اجتماعی و همچنین فقدان روابط اجتماعی صمیمی و نزدیک، از یک سو و ناامن بودن محل سبب شده که بافت اجتماعی چندپاره باشد. ساکنان محلات همجوار به این محلات نگرش منفی دارند و هویت قومی ساکنان محله بسیار قوی است

Systematic Review of Studies on Slums (1996-2017)

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
شیعه و دیگران (۲۰۱۱)	پیمایش	سهرابیه کرج؛ ۴۸۰ نفر	مهاجران وارد شده به این محله اغلب فاقد مهارت شغلی بوده‌اند و با توجه به بالا بودن نرخ ساخت و ساز در این محله نزدیک به ۳۳ درصد از شاغلان به‌عنوان کارگر ساختمانی یا نقاش ساختمان مشغول به کار هستند. باقی افراد نیز کارگران کارگاهی و صنعتی هستند و یا اینکه به کشاورزی و دامداری مشغول‌اند.
موحد و ظریفی (۲۰۱۱)	کتابخانه ای	۸ منطقه حاشیه‌نشین شهر اهواز -	این مناطق از نظر سرانه‌ها و معیارهای جمعیتی، آموزشی، اجتماعی، کالبدی و مسکن دارای حداقل شرایط مناسب برای زیست هستند، نرخ بیکاری بسیار بالاست و اکثر خانوارها زیر خط فقر هستند.
امان‌پور و ظریفی (۲۰۱۱)	کتابخانه‌ای	آل صافی و زوویه و عین ۲ شهر اهواز ۳۵۱	حل مشکلات مناطق حاشیه‌نشین نه تنها در سطح محلی بلکه باید در برنامه‌های ملی و منطقه ای در نظر گرفته شود، دولت و نهادهای مسئول باید از طریق برنامه‌ریزی، تدوین استراتژی عمران شهری و آماده سازی برنامه اسکان کم درآمد و ایجاد اشتغال برای آنان معضلات موجود را تخفیف دهند.
موحد و دیگران (۲۰۱۴)	توصیفی تحلیلی GIS	ملاشیه اهواز	رشد منطقه مورد مطالعه به سه دوره زمانی تقسیم می‌شود، دو مرحله از آن که بیشترین رشد مربوط به آنهاست مربوط به جنگ و تأثیراتی که این پدیده بر ساکنان مناطق جنگ زده داشته، دارد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد عامل جنگ در شکل‌گیری و گسترش روستای ملاشیه نقش بارزی داشته است. اما در مراحل بعدی سایر عوامل مانند گسترش خدمات دولتی و خشکسالی نیز تأثیرگذار بوده‌اند.

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
اسماعیلی و امیدی (۲۰۱۲)	کیفی	اهواز	درک و تجربه حاشیه‌نشینان از سکونت در این مکان دقیقاً همان درکی نیست که پژوهش‌گران، سیاست‌گذاران و عامه مردم از آن تجربه دارند. گرچه این به معنای مثبت بودن پدیده حاشیه‌نشینی از دیدگاه ساکنان نیست، روشن است که تجربه حاشیه‌نشین بودن همه را می‌آزارد.
فخاری و همکاران (۲۰۰۸)	کیفی	تبریز؛ ۳۴ نفر	تقابلات بین نسلی، پیامدهای ناگوار فرهنگ مردسالاری اقتدارگرایانه بر سلامت جسمی و روحی زنان و تضاد هنجاری میان انتظارات خانواده‌های سستی‌گسترده و خانواده‌های هسته‌ای تحت عنوان کلی تضادهای دوگانه در حیات مهاجرین طبقه بندی و بیان شدند.
حسین‌زاده و دیگران (۲۰۰۸)	پیمایش	بهبهان؛ ۲۵۰ نفر	این شهر در شرق استان خوزستان و در مرز استان کهگیلویه و بویراحمد و فارس، پذیرای مهاجرتهای ساکنان روستاهای همجوار از این استانها و همچنین مناطق روستایی اطراف است. خشکسالیهای مداوم، بیکاری و نبود فرصتهای شغلی مناسب از مهم ترین عوامل مهاجرت به بهبهان هستند.
محمدی و دیگران (۲۰۰۸)	پیمایش	کوهدشت؛ ۸۵ خانوار	عدم برخورداری از سیستم دفع فاضلاب شهری و چالشهای اقتصادی از جمله بیکاری و درآمد ناکافی از مهم ترین مشکلات ساکنین این مناطق است.

Systematic Review of Studies on Slums (1996-2017)

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
زیاری و نوذری (۲۰۰۸)	پیمایش - همبستگی	منبع آب اهواز؛ ۲۵۰ نفر	در تحلیل داده‌ها شاخصهای اجتماعی در اولویت اول، شاخصهای مدیریتی در اولویت دوم، شاخصهای خدماتی و بهداشتی در اولویت سوم و چهارم، عامل قانونی و شاخصهای کالبدی در اولویت پنجم و ششم، شاخصهای اقتصادی در اولویت هفتم و شاخصهای زیست محیطی در اولویت هشتم ساماندهی و توانمندسازی کوی منبع آب ذکر شده است.
لادن مقدم و دیگران (۲۰۰۹)	پیمایش	حاشیه تهران؛ ۲۲۰ نفر	ضعف ساختار اقتصادی مهمترین مولفه و در جایگاه نخست، ضعف نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در رتبه دوم، عدم حمایت و هدایت دولتی در جایگاه سوم، حوادث سیاسی در جایگاه چهارم، بلایای طبیعی در جایگاه پنجم و حوادث اجتماعی در جایگاه ششم تأثیر گذار معرفی شده‌اند.
ربانی و ربیعی (۲۰۱۰)	توصیفی - تحلیلی	اصفهان؛ ۱۰۰ نفر	پایین بودن سطح اعتماد اجتماعی و همچنین فقدان روابط اجتماعی صمیمی و نزدیک، از یک سو و ناامن بودن محل سبب شده که بافت اجتماعی چندپاره باشد. ساکنان محلات همجوار به این محلات نگرش منفی دارند و هویت قومی ساکنان محله بسیار قوی است
شیعه و دیگران (۲۰۱۱)	پیمایش	سهرابیه کرج؛ ۴۸۰ نفر	مهاجران وارد شده به این محله اغلب فاقد مهارت شغلی بوده‌اند و با توجه به بالا بودن نرخ ساخت و ساز در این محله نزدیک به ۳۳ درصد از شاغلان به‌عنوان کارگر ساختمانی یا نقاش ساختمان مشغول به کار هستند. باقی افراد نیز کارگران کارگاهی و صنعتی هستند و یا اینکه به کشاورزی و دامداری مشغول‌اند.

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
موحد و ظریفی (۲۰۱۱)	کتابخانه‌ای	۸ منطقه حاشیه‌نشین شهر اهواز -	این مناطق از نظر سرانه‌ها و معیارهای جمعیتی، آموزشی، اجتماعی، کالبدی و مسکن دارای حداقل شرایط مناسب برای زیست هستند، نرخ بیکاری بسیار بالاست و اکثر خانوارها زیر خط فقر هستند.
امان‌پور و ظریفی (۲۰۱۱)	کتابخانه‌ای	آل صافی و زوویه و عین ۲ شهر اهواز ۳۵۱	حل مشکلات مناطق حاشیه‌نشین نه تنها در سطح محلی بلکه باید در برنامه‌های ملی و منطقه‌ای در نظر گرفته شود، دولت و نهادهای مسئول باید از طریق برنامه‌ریزی، تدوین استراتژی عمران شهری و آماده سازی برنامه اسکان کم درآمدها و ایجاد اشتغال برای آنان معضلات موجود را تخفیف دهند.
موحد و دیگران (۲۰۱۴)	توصیفی تحلیلی GIS	ملاشیه اهواز	رشد منطقه مورد مطالعه به سه دوره زمانی تقسیم می‌شود. دو مرحله از آن که بیشترین رشد مربوط به آنهاست مربوط به جنگ و تأثیراتی که این پدیده بر ساکنان مناطق جنگ زده داشته، دارد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد عامل جنگ در شکل‌گیری و گسترش روستای ملاشیه نقش بارزی داشته است. اما در مراحل بعدی سایر عوامل مانند گسترش خدمات دولتی و خشکسالی نیز تأثیرگذار بوده‌اند.
اسماعیلی و امیدی (۲۰۱۲)	کیفی	اهواز	درک و تجربه حاشیه‌نشینان از سکونت در این مکان دقیقاً همان درکی نیست که پژوهشگران، سیاست‌گذاران و عامه مردم از آن تجربه دارند. گرچه این به معنای مثبت بودن پدیده حاشیه‌نشینی از دیدگاه ساکنان نیست، روشن است که تجربه حاشیه‌نشینی بودن همه را می‌آزارد.

Systematic Review of Studies on Slums (1996-2017)

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
نقدی و زارع (۲۰۱۲)	پیمایش	جعفرآباد کرمانشاه؛ ۳۷۴	بین زنان و مردان در نمونه مورد بررسی از لحاظ نگرش به وجود آسیب‌های اجتماعی تفاوت معنی داری وجود نداشت اما نگرش به وجود آسیب اجتماعی بر حسب سطح تحصیلات تفاوت معنی داری نشان داد. یعنی پاسخگویانی که از سطح تحصیلات بالاتری برخوردارند نگرش آنها به وجود آسیب‌های اجتماعی متفاوت از کسانی است که دارای سطح تحصیلات پایین‌تری هستند.
زنگی آبادی و دیگران (۲۰۱۲)	پیمایش	احمدآباد تبریز؛ ۳۲۲ نفر	از دلایل بسیار مهم حاشیه‌نشینی در شهر تبریز می‌توان به بیکاری، درآمد کم، اجاره مسکن و مهاجرت گسترده از محیط‌های شهری کوچک و روستاهای استان اشاره کرد که ناشی از عوامل اقتصادی و دافعه اجتماعی و فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است. و این امر موجب بروز انواع ناهنجاریهای شهری مانند اشتغال افراد حاشیه‌نشین در مشاغل کاذب، وجود ساخت و سازهای غیرمجاز، افزایش جرم و جنایت، اثرات نامطلوب فرهنگی و آلودگی محیط زیست شهری شده است.
خزایی و زیویار (۲۰۱۲)	توصیفی تحلیلی	کوی سیاحی اهواز	حل مشکلات حاشیه‌نشینان و کاهش تأثیرات این پدیده شوم که بدنبال خود، ناپهنجاریهای اجتماعی و بزهکاری را برای شهرها به ارمغان می‌آورد. متأثر از همین عوامل آمار جرم در این محله بالاست.
مسعود و حق وردیان (۲۰۱۲)	پیمایش	رشت؛ ۳۵۰ نفر	محدوده مورد مطالعه از پتانسیل بالایی در زمینه همکاری و تعاون برخوردار است. و همچنین رابطه معناداری بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی وجود دارد. و با توجه به لزوم بهسازی و احیای محله می‌توان از سرمایه اجتماعی به‌عنوان اهرمی توانمند استفاده کرد.

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
شاطریان و اشنویی (۲۰۱۳)	پیمایش	محله پمپهیا کاشان؛ ۳۰۰ نفر	مطالعه دقیق حاشیه‌نشینی بدون توجه و تمرکز بر عوامل دافعه و جاذبه جمعیت در مبدا و مقصد امکان پذیر نیست و تأثیر شرایط اقلیمی و فقدان فرصتهای شغلی در مناطق اطراف شهر کاشان سبب شده است این منطقه برای سکونت جذابیت بیشتری پیدا کند.
مرکز تحقیقات زندانهای خوزستان (۲۰۰۲)	پیمایش	شهر اهواز؛ ۲۳۶۹۵	میزان ارتکاب بزهکاری در مناطق عشایری و روستایی، به نسبت جمعیت آنها کمتر از مناطق شهری است همچنین میزان ارتکاب جرم در مناطق حاشیه‌نشین شهرها (از جمله اهواز) بیشتر از سایر مناطق شهری است.
صابری فر (۲۰۱۰)	پیمایش	منطقه کارگران بیرجند؛ ۵۰۰ نفر	مهاجرتهای روستا- شهری، ضعف توان مالی ساکنان ناحیه به همراه ناتوانی مسئولان در ساماندهی این وضعیت، سبب پیدایش حاشیه‌نشینی و بروز ناهنجاریهای متعدد شده است.
مشایخی (۲۰۱۴)	پیمایش	شیرآباد زاهدان؛ ۱۵۵ نفر	در به‌وجود آوردن پدیده اسکان غیر رسمی در شیرآباد، عواملی از جمله مهاجرپذیری بالای شهر زاهدان و اسکان تعداد زیادی از مهاجران تهیدست در این ناحیه که عمدتاً ناشی از اقتصاد سیاسی فزاینده مؤثر می‌باشد. به علاوه این پدیده به نوبه خود، پیامدهای کالبدی و اجتماعی - اقتصادی بسیار نامطلوبی را در ناحیه شیرآباد ایجاد کرده است.

Systematic Review of Studies on Slums (1996-2017)

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
پورا احمد و دیگران (۲۰۱۴)	پیمایش	نپه مالان سقز ۳۵۱ نفر	از چالشها و مشکلات حاشیه‌نشینی در توسعه پایدار شهر سقز می‌توان به بیکاری، ضعف در بخش مسکن محله، پایین بودن دسترسی به خدمات شهری، ضعف تجهیزات و تاسیسات و پایین بودن سرانه‌های زمین شهری اشاره کرد. در این ارتباط، راهبرد توسعه پایدار به‌عنوان عاملی راهگشا در این زمینه کمتر مورد توجه واقع شده است.
سهرابیان (۲۰۱۴)	پیمایش	علی آباد و گل سفید خرم آباد ۳۸۴	فرضیه‌های پژوهش عبارت بودند از رابطه متغیرهای دافعه‌های اقتصادی محل سکونت قبلی، دافعه‌های اجتماعی - فرهنگی محل سکونت قبلی، جاذبه‌های اقتصادی شهر و جاذبه‌های اجتماعی - اقتصادی شهر با متغیر وابسته (حاشیه‌نشینی) که پس از بررسی و مطالعه آنها، نتایج پژوهش نشان داد که هر چهار فرضیه تحقیق مورد تأیید واقع شدند.
ملکی و دیگران (۲۰۱۴)	کتابخانه‌ای	حصیرآباد، زرگان و کوی علوی	سه منطقه مورد بررسی، دارای طیف وسیعی از مشکلات و چالشها هستند که فقدان برنامه‌ریزی و ناهماهنگی مدیریتی و قانونی و ابعاد گسترده معضلات مرتبط با حاشیه‌نشینی در این مناطق مشهود است. نرخ بیکاری در این مناطق بالاست و جمعیت حاشیه‌نشینان در حال افزایش است.
اورک و رهایی (۲۰۱۵)	ترکیبی	منبع آب اهواز ۱۱۱۳ خانوار	این محله هم اکنون با مسائل متعدد کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی مواجه است که می‌توان به ساخت و سازهای غیر مجاز، نداشتن پروانه ساخت و سند قانونی، نارسایی خدمات شهری، آلودگی زیست محیطی، بیکاری و... و مواردی از آن دست در منطقه اشاره کرد.

محقق	روش	میدان و نمونه	خلاصه یافته‌ها
مرادی و دیگران (۲۰۱۶)	پیمایش	آل صافی و زوویه اهواز ۳۷۵ نفر	حاشیه‌نشینی در مناطق مختلف اهواز متأثر از سوء مدیریت و عوامل فرهنگی و اجتماعی مانند مهاجرت گسترش یافته است.
رضایی و همکاران (۲۰۱۶)	پیمایش	محلات حاشیه‌نشین شیراز ۳۸۳ نفر	بین تعادل اجتماعی، امنیت اجتماعی و گسترش حاشیه‌نشینی رابطه معکوسی وجود دارد و هر چه میزان و تعداد حاشیه‌نشینان.
دوستی و پارسا (۲۰۱۷)	پیمایش	شهر اهواز ۵۵ نفر از جوانان	هر چه اعتماد و مشارکت متقابل و تعهدات و میزان مقید بودن به ارزشهای حاشیه‌نشینان (سرمایه اجتماعی) بالاتر رود بزهکاری کمتر می‌شود. همچنین با بالا رفتن پایگاه اجتماعی حاشیه‌نشینان از میزان بزهکاری آنان کاسته می‌شود.
ملکی و حاتمی (۲۰۱۷)	پیمایش	مسجد سلیمان ۳۵۰ نفر	در تدوین برنامه ساماندهی و توانمندسازی مناطق حاشیه‌نشین محدوده مورد مطالعه: عامل مسکن و تسهیلات آن، عامل اقتصادی، نارضایتی اجتماعی و آسیبهای اجتماعی، عدم تعلق و روحیه شهروندی را باید در اولویتهای برنامه‌های خود قرار دهند.
برادران و دیگران (۲۰۱۷)	کیفی	اسلامشهر	با عقب نشینی فزاینده دولت به‌عنوان رسمی ترین نهاد مداخله در حوزهی سیاست گذاری مسکن شاهد عدم موفقیت برنامه‌های اجرا شده هستیم.
شریفی و قدوسی فر (۲۰۱۷)	پیمایش	قلعه چنان اهواز ۲۶۶	ساماندهی و بهسازی محلات حاشیه‌ای اهواز راهکارهای مناسبی جهت برخورد با معضل حاشیه‌نشینی در محله قلعه چنان است. توانمندسازی به‌وسیله ایجاد اشتغال، گسترش بهداشت، آموزش، ایجاد مسکن مناسب و مشارکت مردم بهترین راه ساماندهی و بهسازی محلات حاشیه‌ای اهواز به‌ویژه محله قلعه چنان است

یافته‌ها

مشخصات کلی پژوهشهای مورد مطالعه

نتایج طبقه‌بندی پژوهشها نشان داد که بازه زمانی ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۶ بیشترین تعداد مطالعات در حوزه حاشیه‌نشینی را با ۴۷/۵ درصد به خود اختصاص داد. در ادامه دوره زمانی ۱۳۸۶-۱۳۹۰ با ۲۷/۵ درصد قرار داشت و مطالعات مربوط به دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ با ۲۵ درصد مطالعات در جایگاه بعدی قرار داشتند. همچنین تحلیل روش مورد استفاده پژوهشگران حوزه حاشیه‌نشینی نشان داد پیمایش با ۷۰ درصد در جایگاه نخست قرار دارد و غالب‌ترین روش مورد استفاده بود. این در حالی است که فقط ۱۰ درصد مطالعات انجام گرفته با روش کیفی انجام شده بود. برای سهولت در فهم نتایج و در جهت تلخیص آنها، پژوهشها در سه گروه ملی، استانی و شهرستانی و محلات یا مناطق شهری تقسیم‌بندی شده‌اند. بیشترین درصد مربوط به مطالعات مربوط به سطح محلات و اجتماعات کوچک و با ۶۵ درصد بوده است و در مرتبه بعدی مطالعات استانی با ۲۰ درصد قرار دارند. نهایتاً از منظر چارچوب نظری مورد استفاده و با توجه به غالب بودن محققان رشته‌های جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری بیشترین فراوانی (۴۰ درصد) را در مطالعات مورد بررسی، موارد مرتبط با این رشته و سپس حوزه جامعه‌شناسی (بیش از ۳۲ درصد) به خود اختصاص داده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

جدول (۲) یافته‌های توصیفی پژوهش‌های داخلی

متغیر	سال	درصد	فراوانی
پوشش زمانی	۱۳۷۵-۱۳۸۵	۲۵	۱۰
	۱۳۸۶-۱۳۹۰	۲۷/۵	۱۱
	۱۳۹۱-۱۳۹۶	۴۷/۵	۱۹
روش تحقیق	پیمایش	۷۰	۲۸
	کیفی	۷/۵	۳
	ترکیبی	۲/۵	۱
	توصیفی تحلیلی	۱۲/۵	۵
چارچوب نظری	کتابخانه ای	۷/۵	۳
	جغرافیایی (قطب رشد و...)	۴۰	۱۸
	مهاجرت	۵	۲
	توسعه (وابستگی - نوسازی - نظام جهانی)	۱۷/۵	۷
	جامعه‌شناسی شهری (پارک - گر - کلینارد)	۳۲/۵	۱۳
جامعه آماری	ملی	۱۵	۶
	استانی / شهرستانی	۲۰	۸
	محلّه / منطقه در حریم شهر	۶۵	۲۶

متغیرهای مورد بررسی

بر مبنای بررسیهای انجام شده و نتایج مندرج در جدول (۳) می‌توان گفت کاربست حاشیه‌نشینی به‌عنوان متغیر وابسته با ۴۰ درصد، در رتبه اول قرار دارد و توصیف و تحلیل شرایط حاشیه‌نشینی با ۳۲/۵ درصد در جایگاه دوم قرار دارد. در رتبه سوم نیز استفاده از حاشیه‌نشینی به‌عنوان متغیر مستقل است که ۲۷/۵ درصد از پژوهشها را به خود اختصاص داده است.

جدول (۳) نقش حاشیه‌نشینی در پژوهشهای مورد بررسی

متغیر	فراوانی	درصد	مقالات و گزارشهای مورد بررسی
حاشیه‌نشینی به‌عنوان متغیر وابسته	۱۶	۴۰	احمدی و ایمان (۲۰۰۵)، لادن مقدم (۲۰۰۹)، زنگی آبادی و دیگران (۲۰۰۵)، فرخلو و شریفی (۲۰۰۴)، ربانی و دیگران (۲۰۰۶)، نبوی و دیگران (۲۰۰۶)، فخاری و دیگران (۲۰۰۸)، حسین زاده و دیگران (۲۰۰۸)، زیاری و دیگران (۲۰۰۸)، موحد و ظریفی (۲۰۱۱)، شاطریان و اشنویی (۲۰۱۳)، پوراحمد و دیگران (۲۰۱۴)، مشایخی (۲۰۱۴)، برادران و دیگران (۲۰۱۷)، شریفی و قدوسی (۲۰۱۷)، ملکی و حاتمی (۲۰۱۷).
حاشیه‌نشینی به‌عنوان متغیر مستقل	۱۱	۲۷/۵	هزارجریبی و دیگران (۲۰۰۷)، نقدی (۲۰۰۶)، ابراهیم زاده و دیگران (۲۰۰۴)، شیعه و دیگران (۲۰۱۱)، خزایی و زیویار (۲۰۱۱)، فتحی و دیگران (۲۰۱۲)، سهرابیان (۲۰۱۴)، امانپور و دیگران (۲۰۱۴)، اورک و رهایی (۲۰۱۷)، رضایی و دیگران (۲۰۱۶) دوستی ایرانی و پارسا (۲۰۱۷).
توصیف و تحلیل شرایط حاشیه‌نشینی	۱۳	۳۲/۵	پارسا‌پژوه (۲۰۰۲)، نیسی و شریفی (۲۰۰۵)، محمدی و دیگران (۲۰۰۸)، صابری فر (۲۰۱۰)، اسماعیلی و امید (۲۰۱۲)، نقدی و زارع (۲۰۱۱)، امانپور و دیگران (۲۰۱۲)، نقدی (۲۰۱۲)، ملکی و دیگران (۲۰۱۴)، مرادی و دیگران (۲۰۱۶).

نظریات و دیدگاههای مورد بررسی

خلاصه دیدگاههای مطرح شده در مقالات نشان دهنده تنوع رویکردهای مورد استفاده نزد پژوهشگران است، با این وجود سهم رویکردهای جغرافیایی و اکولوژیکی بیشتر از سایر موارد است.

جدول (۴) خلاصه دیدگاهها و محورهای مطالعه محله‌های حاشیه‌نشین

دیدگاهها	محورهای مطالعه	محقق (سال)
دیدگاه اکولوژی و بوم‌شناختی	تغییر کاربری اراضی و نحوه بهره برداری عدم مدیریت بخش مسکن و استفاده نامناسب از آن فزونی تقاضا در بخش مسکن بر عرضه	زاهد زاهدانی (۱۹۹۰) قرخلو و شریفی (۲۰۰۳). احمدی و ایمان (۲۰۰۵)، نقدی (۲۰۰۶)، ربانی و همکاران (۲۰۰۶)، نقدی و زارع (۲۰۱۲)، سهرابیان (۲۰۱۴)، مرادی و دیگران (۲۰۱۶)، شاطریان و اشنویی (۲۰۱۳)، موحد و دیگران (۲۰۱۴)، امان پور و ظریفی (۲۰۱۲)، شیعه و دیگران (۲۰۱۱).
دیدگاههای مرتبط با مهاجرت	مهاجرتهای روستایی تجربه مهاجرتهای گسترده به دلیل عوامل مؤثر در مقصد و مبدا فقدان مدیریت محلی و روستایی عدم جذب جمعیت مهاجر در بخش رسمی اقتصاد	دوستی و پارسا (۲۰۱۷)، فتحی و دیگران (۲۰۱۲)، نیسی و شریفی (۲۰۰۵).
دیدگاه نیازهای اساسی	رنج ناشی از عدم رفع نیازهای اولیه مهاجرت روستاییان ناتوانی در تأمین مسکن	شیخی (۲۰۰۳)، صرافی (۲۰۰۳)، اسماعیلی و امیدی (۲۰۱۲).

دیدگاهها	محورهای مطالعه	محقق (سال)
دیدگاه لیبرال دیدگاه رادیکال	توجه به فقر و راهکارهای مواجهه با آن عدم تعادل فضایی در شهر فاصله درآمدی دهکهای اقتصادی ساکن در شهر سیاستهای اقتصادی نظام سرمایه داری توجه به مصرف در شهر وضعیت خدمات و امکانات زیربنایی	زنگی آبادی و دیگران (۲۰۱۲)، ملکی و حاتمی (۲۰۱۷)، ایراندوست و صرافی، (۲۰۰۷) (ملکی و دیگران (۲۰۱۴)، پوراحمد و دیگران (۲۰۱۴)، مشایخی و دیگران (۲۰۱۴)، زیاری و نوذری (۲۰۰۸).
مکتب وابستگی	وابستگی مرکز به پیرامون افزایش شهرنشینی و رشد شهرها	ایراندوست (۲۰۱۰) پیران (۱۹۹۱) حسین زاده و دیگران (۲۰۰۸)، لادن مقدم و دیگران (۲۰۱۰)، ایراندوست و همکاران (۲۰۱۴).
رویکرد توانمندسازی	تأکید بر جلب مشارکت سازنده مردم جایگزینی مهارت آموزی به جای نیازهای اساسی	خزایی و زیویار (۲۰۱۲)، شریفی و قدوسی (۲۰۱۷).

تحلیل و بررسی نقادانه پژوهشهای انجام شده

۱- تنوع دیدگاهها و روش تحقیق

مرور مطالعات تحلیل شده نشان می‌دهد به موازات گسترش شهرهای جدید و مهاجرت گسترده جمعیت از مناطق روستایی، سکونتگاههای نامناسبی در اطراف و یا درون بافت قدیم شهرها شکل گرفت که با نامهای مختلف شناخته می‌شوند. این محلات حاشیه‌نشین، در پژوهشهای انجام شده رشته‌های مختلف دانشگاهی در ایران مورد توجه قرار گرفته‌اند و سعی محققان بر این بود تبیین دقیقی از پدیده حاشیه‌نشینی بدست آورند. تحلیلهای ارائه شده در این مقالات یا حاشیه‌نشینی را پدیده‌ای متأثر از الحاق غیراصولی روستاهای بیرون از حریم شهر دیده‌اند و یا آن را بستری برای ایجاد بزه و جرم می‌دانند و باورشان این است

دهه‌ها بی‌توجهی به مناطق روستایی سبب شکل‌گیری و گسترش پهنه مناطق حاشیه‌نشین شده است. این دو رویکرد غالب و سایر شیوه‌های مواجهه با این محیط‌های شهری به تحقیقات انجام شده در زمینه حاشیه‌نشینی و جهی نخبه‌گرایانه و پیامدگرا داده است به گونه‌ای که یا با محقق به مثابه یک ناظر بیرونی آگاه و داننده درباره این مناطق مواجه‌ایم که می‌خواهد با پژوهش خویش، بهترین راه‌های مداخله در این مکانها با هدف ایجاد امنیت را به دولت‌ها نشان دهد و یا در پی انجام پژوهشی است که در نهایت هشدارهای جدی درباره پیامدهای زیست در این مناطق و لزوم تسریع فعالیتهای عمرانی را گوشزد کند.

همچنین مرور این مطالعات نشان می‌دهد یکی از اولین پژوهشهای دانشگاهی درباره محلات حاشیه‌ای و فقیرنشین در ایران با عنوان «حاشیه‌نشینان اهواز» توسط نیرومند و احسن (۱۹۷۳) و درباره وضعیت مسکن حاشیه‌نشینان بندرعباس، انجام شده است. در این پژوهش که جزو نخستین کارهای تحقیقاتی در زمینه حاشیه‌نشینی بوده است محققان به شکل کلی و با رویکردی جغرافیایی سعی در فهم علل شکل‌گیری مهاجرتها در اهواز و خاستگاه قومی و جغرافیایی مهاجران داشته‌اند. اهواز در آن دهه‌ها، شرایط خاصی داشت که آن را مورد توجه پژوهشگران جغرافیا، مدیریت شهری و جامعه‌شناسی و به‌طورکلی علوم اجتماعی قرار می‌داد. از یک سو شهری در حاشیه و جنوب غرب رشته کوه زاگرس بود، یعنی همان جایی که دهه‌های پیش کانون سرکوب عشایر و اعمال فشار یک‌جانبه بر آنها برای یکجانشینی بود و از طرف دیگر به علت استقرار صنایع و توسعه قطبی در دوره پهلوی اول و دوم نسبت به سایر شهرهای اطراف و مراکز استانها تجارب مدرن بیشتری را در خود منعکس می‌ساخت. باید به این دو مورد مزیت نسبی استان خوزستان در کشاورزی را نیز مورد توجه قرار داد، رودهای پرآب و دائمی ایران مانند کارون، مارون، جراحی، کرخه و دز همه از این استان عبور می‌کردند و این برای جمعیت ساکن در شهرهای هم‌جوار که به علت عوامل دافعه در پی یافتن فرصتهای شغلی و اسکان مناسب‌تری بودند اغواکننده به‌نظر

می‌آمد. از همین منظر در اهواز استعداد رشد مناطق حاشیه‌نشین به علت فزونی تقاضا بر توان شهری مهیا بوده است و این زمینه‌ها تأثیرات خود را در دهه‌های متوالی بر جای گذاشت. اگر با تسامح تحولات دهه ۲۰ و ۳۰ در تاریخ معاصر ایران را در شکل‌گیری و سپس تداوم شرایط حاشیه‌نشینی برجسته و تعیین‌کننده بدانیم تأخیر زمانی قابل توجهی در پژوهش پیرامون حاشیه‌نشینی توسط محققین دانشگاهی به چشم نمی‌آید. نتایج این پژوهش‌ها که وزن توصیف‌شان بر سایر جنبه‌ها سنگینی می‌کند نشان می‌دهد، رشد اسکان غیررسمی پیش از دهه ۱۳۲۰ آغاز شده ولی کند بوده است. اما در دهه ۱۳۳۰ به ابعاد این مسئله افزوده شد تا اینکه در دهه ۱۳۴۰ و متعاقب اصلاحات ارضی و گسیل شدن مهاجران روستایی بی زمین، اسکان غیررسمی رشد شتابانی به خود گرفت. در مواجهه با این تحولات میدانی، پژوهش‌های به جای مانده از دوران پهلوی اول در زمینه حاشیه‌نشینی بیشتر متمرکز بر توصیف شرایط زیست حاشیه‌نشینان و محل استقرارشان بوده‌اند. محققان سعی می‌کردند با ورود به میدان تعداد حاشیه‌نشینان را تخمین بزنند و گزارشی از شرایط زیست آنها و مصالح بکار رفته در مساکن‌شان ثبت کنند و در این میان رویکرد جغرافیایی و استفاده از کلیدواژه‌های این دانش برجسته‌تر بوده است.

چارچوب نظری مورد استفاده در این پژوهش‌ها نیز شامل دیدگاه‌های اکولوژیک، لیبرال، قطب‌رشد و نظریات مرتبط با کاربری اراضی بوده است. در نظریه قطب‌رشد باور بر این است جوهر و اصل توسعه صنعتی به یکباره و در همه جا ظاهر نخواهد شد، بلکه ابتدا در کانونهایی با شدتهای مختلف ظاهر شده و از طریق مسیرهایی در نقاط معینی آغاز و پخش می‌شود، این کانون را پرو قطب‌رشد خواند. بودیل نیز قطب‌رشد را به‌عنوان «مجموعه‌ای از صنایع تعریف کرد که در یک ناحیه شهری واقع شده و باعث توسعه بیشتر فعالیتهای اقتصادی در حوزه نفوذ خود می‌شود». نظریه قطب‌رشد همانند نظریه مکان مرکزی هم برای درک ساختار یک منطقه و هم به‌عنوان چارچوبی برای پیش‌بینی تغییرات این ساختار و همچنین به‌عنوان یک استراتژی

برای توسعه منطقه‌ای بکار رفته است (اجلالی، ۱۹۹۱). در ایران و در پژوهشهای اولیه و همچنین در سالهای بعد این رویکرد کمابیش حضور دارد و به‌عنوان دریچه‌ای به روی فهم تحولات شهری به‌ویژه در مناطق صنعتی مورد استفاده قرار می‌گیرد، با این تفاوت که اگرچه در اصل رویکرد جغرافیایی به مطالعه مناطق حاشیه‌نشین تغییر چندانی حاصل نشد ولی نسبت به دوره اول مطالعات جغرافیایی، به عوامل اجتماعی رونق سکونتگاهها و مناطق حاشیه‌ای نیز توجه شد و تلاش بر این شد تا درک جامع‌تری از آنچه در این مناطق می‌گذرد حاصل شود. چنین فضایی زمینه را برای رشد پژوهشهایی با رویکردهای بوم‌شناختی مهیا کرد. در چنین شرایطی دیدگاه اکولوژیک یا بوم‌شناختی مبنای بسیاری از پژوهشهای جامعه‌شناسی و مدیریت شهری شد. از نظر مک کنزی (بیرو، ۱۹۸۷) «محیط‌شناسی اجتماعی از آن رو به مطالعه روابط موجودات انسانی در چارچوب فضا و زمان می‌پردازد که این روابط از نیروهای گزیننده، توزیع کننده و انطباق بخش محیط طبیعی تأثیر می‌پذیرند. عمده کارهایی که در این زمینه انجام و سپس منتشر شدند نظریه بوم‌شناسی را در محور چارچوب نظری خود قرار دادند (اطهاری، ۲۰۰۵؛ شیخی، ۲۰۰۳؛ حاجی یوسفی، ۲۰۰۲؛ حاتمی‌نژاد، ۲۰۰۶).

با ورود بیشتر جامعه‌شناسان به مطالعه پدیده حاشیه‌نشینی کلیدواژه‌های حوزه علوم اجتماعی اهمیت بیشتری یافتند و نگاههای صرفاً کالبدی و متکی بر تحلیل وضعیت و کاربری اراضی با تأکید بر واژگانی همچون مهاجرت از روستا به شهر و نظریات مرتبط با فرهنگ آمیخته شدند. همین موضوع سبب شد نظریاتی مانند فرهنگ فقر لوئیس نیز بیش از پیش مورد توجه قرار گیرند. از نظر لوئیس، فقر تنها نداشتن درآمد کافی نیست، بلکه شیوه‌ای از زندگی است که از نسلی به نسلی دیگر انتقال می‌یابد. برخلاف نظریه اقتصاد سیاسی که به دنبال عوامل ریشه‌ای فقر در ساختارهای بزرگ‌تر جامعه می‌گردد، فرهنگ فقر، فقر را معلول دیدگاههای ذهنی خود افراد فقیر شهری می‌داند (رضوی، ۲۰۰۳). در کنار استفاده از نظریه فرهنگ فقر، جامعه‌شناسان از رویکردهای محرومیت نسبی و آنومی دورکیم نیز بهره

گرفتند تا بتوانند تبیین دقیق‌تری از رخدادهای محلات و مناطق حاشیه‌نشین ایران به دست دهند که بازتاب آن در کارهای سهرابیان (۲۰۱۴)، مرادی و دیگران (۲۰۱۶) و پیران (۲۰۰۸) دیده می‌شود. پس از این دوره شاهد افزایش مطالعات میان رشته‌ای و یا همکاری متقابل بسیاری از پژوهشگران جغرافیا، شهرسازی و مدیریت در کنار جامعه‌شناسان با هدف فهم همه جانبه و تبیین دقیق‌تر وضعیت حاشیه‌نشینان هستیم (شیعه و دیگران، ۲۰۱۱؛ موحد و دیگران، ۲۰۱۱؛ امان‌پور و دیگران، ۲۰۱۲؛ زنگی‌آبادی و مبارکی، ۲۰۱۲؛ خزایی و زیویار، ۲۰۱۲؛ اورک و رهایی، ۲۰۱۷؛ برادران و دیگران، ۲۰۱۷؛ صالحی امیری و افشارنادری، ۲۰۱۱؛ صفایی مهر و شاه‌بختی، ۲۰۱۲؛ پوراحمد و دیگران، ۲۰۱۰).

۲- مرزهای مبهم واژگان مرتبط با «در حاشیه بودگی»

تحلیل پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد غالب پژوهشگران به دو شکل با مفهوم حاشیه‌نشینی مواجه شده‌اند، یا تعاریف نهادها و سازمانهای بین‌المللی فعال در حوزه مدیریت شهری را پذیرفته‌اند و سعی در تحلیل و بررسی شرایط مناطق حاشیه‌نشین ایران را به همان شکل داشته‌اند و یا اینکه به تعریف این واژه توجه نداشته‌اند و مفروض‌شان درباره حاشیه‌نشینی، همان تلقی عام از این واژه است. در بسیاری از پژوهشها این واژه با واژگانی نزدیک و هم‌خانواده، هم معنا تلقی شده و تلاشی برای مشخص کردن وجوه افتراق این واژگان از یکدیگر نشده است. جستجویی در پژوهشهای انجام شده نشان می‌دهد تعریف واضح، دقیق و مورد توافقی برای اشکال زندگی در سکونتگاههای حاشیه‌ای و حاشیه‌نشینی وجود ندارد. محله یا کوچه‌های کثیف یک شهر (حاتمی‌نژاد و دیگران، ۲۰۰۶)، نظامی ناتوان در پیوستن به اقتصاد و اجتماع رسمی (عابدین رکوش، ۲۰۰۱) و مکانی خارج از کنترل و نظارت دولتی (لطفی و دیگران، ۲۰۱۰) نمونه‌هایی از تعاریف متداول محققان از این مفهوم‌اند. از سوی دیگر این پرسش مطرح می‌شود که میان واژه‌های «آلونک‌نشین»، «زاغه‌نشین»،

«حلبی آباد»، «گودنشین» و «کپرنشین» که در گذشته متداول بوده‌اند با واژگان پرکاربرد کنونی مانند «سکونتگاههای غیررسمی» و «حاشیه‌نشینی» چه اشتراکات و تفاوت‌هایی وجود دارد؟ کدام معیارها و شاخصها باید مبنای تعریف صحیح و تفکیک حوزه معنایی این واژگان از یکدیگر قرار گیرد؟ واقعیت آن بود و هست که واژگانی همچون زاغه نشین، گودنشین و حتی حاشیه‌نشین و ... در خود بار معنایی منفی و غیر قابل دفاعی را حمل می‌کنند که از پیش تصویری منفی از این گروهها ارائه می‌دهد از این رو هر چه بیشتر این بحث مطرح شد که باید از واژه‌ای خنثی که استناد مکانی داشته باشد اما فاقد بار معنایی پیش داورانه باشد، استفاده کرد و به تعبیر فکوهی (۲۰۰۴) این واژه سرانجام در قالب مفهوم «اسکان غیررسمی» مطرح شد. مرز این واژگان متداول با واژه‌های انگلیسی و فرانسوی متداول در ادبیات جهانی حاشیه‌نشینی مانند «گتو»، «شنتی تاون»، «اسلم»، «تودی»، «بیدون ویل»، «مودی»، «مورتریه»، «بوژ» و معادلهای متداول بعدی مانند «سکونتگاههای بدون کنترل»، «سکونتگاههای غیربهداشتی» و «محل‌های غیر قابل سکونت» چیست؟

۳- اصرار بر ایده کلیشه‌ای ارائه خدمات متوازن

غالب پژوهشهای انجام شده، راه بهبود وضعیت حاشیه‌نشینی در ایران را ارائه خدمات متوازن به این افراد می‌دانند (فرخلو و دیگران، ۲۰۰۴؛ موحد و ظریفی، ۲۰۱۱؛ شاطریان و اشنویی، ۲۰۱۳؛ پوراحمد و شریفی، ۲۰۱۴؛ زنگی آبادی و دیگران، ۲۰۰۵؛ زیاری و جلائیان، ۲۰۰۸). به تبع همین پژوهشها سالهاست دولتها در ایران خود را ملزم به اجرای سیاستهای عمرانی و غیر آن کرده‌اند تا از این مسیر شرایط حاشیه‌نشینیان را بهبود بخشند. دولتها این برنامه‌ها را با جدیت عملیاتی کرده‌اند اما در عمل نه تنها تعداد حاشیه‌نشینیان کاهش نیافت بلکه اشتیاق سایر جمعیت بالقوه را برای مهاجرت و اسکان در این مناطق، به امید دریافت خدمات بیشتر برانگیخته است. نتیجه اجرای برنامه دولتها در این مناطق رفع معضلات بنیادی

در حوزه زیرساختها و کاهش فاصله شاخصهای کالبدی توسعه این مناطق با مرکز شهرها بوده است اما به نظر نمی‌رسد همین مقدار دستاورد فرهنگی و اجتماعی به‌ویژه در زمینه توانمندسازی، خوداشتغالی و مهارت‌آموزی در میان ساکنان این مناطق حاصل شده باشد. اگرچه دیگر خبری از آن فراوانی بالای حلی‌آبادها و کپرنشینانی که شرایط زندگی‌شان خبر از فلاکت و رنج جاری در زندگی‌شان می‌داد نیست اما این خانوارها چون به‌صورتی پایدار با جریان گردش نقدینگی و سرمایه در شهر از منظر اشتغال و کسب و کار پیوند نیافته‌اند نه تنها جذب اقتصاد رسمی شهر نشده‌اند بلکه محرومانی در ابعاد فرهنگی، بهداشتی و اجتماعی باقی مانده‌اند که ظاهر و سبک زندگی‌شان خود بدل به مانعی جدی بر سر راه درک شرایط‌شان شده است. پژوهشهای انجام شده متناسب با این تحولات کالبدی و میدانی در زندگی حاشیه‌نشینان در ایران رویکردهای نوین توانمندسازی در این مناطق را در پیش نگرفته‌اند و هنوز بسیاری از پژوهشها بدون توجه به این تغییرات بر همان رویه پیشین اصرار دارند. نتیجه این شده است که شاخصهای بهداشتی و اجتماعی و سرانه فرهنگی این مناطق از توجهات عمرانی و کالبدی دولتها عقب‌تر بماند. در این برهه التفات به رویکرد توانمندسازی ظرفیت مردمی را فعال می‌کند و بهره‌گیری از توان و منابع محلی این جوامع در جهت بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی، می‌تواند در خصوص حل مشکلات این مناطق از جمله ارتقا امنیت، حق مالکیت خصوصی، دسترسی به زمین، جذب توریسم، یادگیری فرهنگ شهروندی و مشارکت گروههای کم درآمد مؤثر واقع شود.

۴- حاشیه‌نشین، لزوماً منحرف، مطرود و بزهکار نیست

اغلب محققان ایرانی به یک فرهنگ یکپارچه حاشیه‌نشین باور دارند و آن را دارای خصلتی عام و فراگیر می‌دانند که متأثر از خصایص و اقتضائات محلی و منطبقه ای نمی‌باشد. به عبارت دیگر این پژوهشگران ضمن باور به وجود خرده‌فرهنگهای شکل گرفته در مناطق حاشیه‌نشین

که آن را فرهنگ ملی متمایز می‌کند پا را فراتر نهاده و از فرهنگ یکپارچه حاشیه‌نشین سخن می‌گویند. تا پیش از طرح نظریه فرهنگ فقر اسکار لوئیس باور عمومی درباره شهر و روستا به گونه‌ای مشابه درباره شهرها و مناطق حاشیه‌ای آنها (اعم از آلونک‌نشین، کپرنشین و...) مورد استفاده قرار می‌گرفت. به عبارت دیگر حاشیه‌نشینی چالشی در ردیف ترافیک شهری، آلودگی هوا، معضل پسماند، تخریب بافتهای قدیمی، بحران مسکن برای کم‌درآمدها و مواردی از این دست به حساب می‌آمد. بعد از طرح فرهنگ فقر، این باور که ساکنان مناطق حومه و حاشیه شهرها فرهنگ دیگری دارند استدلالها و پشتوانه نظری محکمتری یافت و شاهد اطلاق و استفاده از برچسبهایی مانند مطرود، محذوف، بزهکار، منحرف و ... درباره ساکنان این مناطق بوده‌ایم. نه اینکه همه ساکنان این مناطق را برخوردار از چنین ویژگیهایی بدانند بلکه یافتن چنین مواردی را در محلات حاشیه‌نشین مسلم و قطعی فرض می‌کردند. به عبارت دیگر، پیش فرض غالب این شد که ساکنان این مناطق آسیب‌زده، پرخاشگر، منحرف و غیرقابل اعتمادند و دولت باید پلیسی و امنیتی در برابر این سکنه از سایر بخشهای شهر محافظت کند. بدین شکل معضل حاشیه‌نشینی ارتباط نزدیکی با جرم پیدا کرد و انتظار عمومی به گونه‌ای تعریف می‌شد که نیروی انتظامی باید وارد عمل می‌شد تا از شهر در برابر این کلیت ناهمگون و خطرناک دفاع کند. در ایران، پژوهشهای بسیاری در بستر چنین تفکری به نگارش درآمده است (ربانی و دیگران، ۲۰۰۶؛ نقدی و صادقی، ۲۰۰۶؛ توسلی و نورمرادی، ۲۰۱۲). ایده محوری این پژوهشها این شد که حاشیه‌های شهری آپاندیستی هستند (نقدی و زارع، ۲۰۱۲) که باید جراحی شوند تا شهر به مثابه یک کالبد بیمار از این رنج‌رهایی یابد و برای زندگی مهیا گردد. فقدان برخورداری از رفاه، معادل فقدان برخورداری از تقید و تعهد به هنجارها فرض شد و جابجا کردن ساکنان به‌عنوان راهکاری مخرب و غیرانسانی تجویز و توصیه شد. این رویکرد در دهه‌های گذشته به‌عنوان یک نگاه آسیب‌شناسانه در بسیاری از پژوهشهای حاشیه‌نشینی تکرار شد و انسان حاشیه‌نشین، منحرف، مطرود و بزهکار تلقی شد.

بحث

مرور مطالعات و پژوهش‌های انجام شده در حوزه حاشیه‌نشینی نشان می‌دهد اغلب پژوهشگران بر این باورند حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی در ایران، در پیدایش و سپس گسترش، متأثر از ورود سرمایه‌های نفتی و به‌ویژه رونق‌های نفتی دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ بوده است. در این دوره، تزریق درآمدهای نفتی دگرگونی‌های گسترده کالبدی و سبک زندگی و مصرف را در ایران به همراه داشت. متعاقب آن اصلاحات ارضی محرک دیگری بود که روستاییان خوش‌نشین و بدون حق نسق را نیز وارد ماجراجوییهای شهری کرد. شهرها با افزایش خدمات و تنوع در آن، روزبه‌روز از روستاها تفکیک و تمایز بیشتری یافتند و محل تحقق آرزوی نسل‌های بیشتری به نظر می‌رسیدند. طبقه متوسط در این مکان‌های جدید رشد کرد و کشاورزان و دهقانان و زارعان روستایی که نمی‌خواستند و یا نمی‌توانستند در محیط قبلی سکونت خود باقی بمانند به‌عنوان مهاجران تازه وارد در حومه‌ها و حاشیه‌های شهری ساکن شدند. از سوی دیگر و در زمینه مطالعات انجام شده در حوزه حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، می‌توان به این نکته اشاره کرد که تا یک دهه پیش گفتمان غالب مهندسی و مدیریتی بود و اصرار بر حل چالش‌ها و مسائل مناطق حاشیه‌نشین از طریق تعریف و اجرای پروژه‌های عمرانی در اولویت قرار داشت. مهندسان در مقام مطالعه، اجرا و ارزیابی کمتر توجهی به نظرات متخصصان علوم اجتماعی در این زمینه‌ها داشتند و راه‌حلهای از بالا به پایین خود را نجات بخش چالش‌های پیش روی زیست در این مناطق می‌دانستند. به‌طورکلی و در مقام جمع‌بندی از موارد ذکر شده در این پژوهش باید گفت روایت غالب درباره حاشیه‌نشینان در ایران این است که این نوع اسکان، زندگی و تجربه در حاشیه شهرهای بزرگ کشور، بدون هیچ پشتوانه آمایشی و ملاحظه اجتماعی و فرهنگی و به‌صورت خودر و نامنظم و شکل گرفته است. مناطق حاشیه‌نشین، بستری مناسب برای وقوع جرایم و کانونی برای شکل‌گیری گروه‌های بزهکار و

منحرف هستند و بهترین شیوه مواجهه با آن گسترش چتر خدمات شهری و تلاش برای حل معضلات زیرساختی آن مناطق است. چارچوب نظری مورد استفاده در این پژوهشها نیز شامل دیدگاههای اکولوژیک، لیبرال، قطب رشد و نظریات مرتبط با کاربری اراضی بوه است که غالباً ابعاد اجتماعی و فرهنگی زیست در مناطق حاشیه‌نشین را در اولویت قرار نمی‌دانند و همچنین به ایده‌های مرتبط با توانمندسازی و به‌طور کلی تغییرات از پایین به بالا ختم نمی‌شدند. این پژوهش با رویکردی نقادانه این گفتمان غالب را به چالش می‌کشد و جنبه‌های انسان‌گرایانه زیست در این مناطق را برجسته می‌کند.

در پایان، با توجه به پژوهشهای مورد بررسی، با هدف کمک به بهبود شرایط زندگی و در راستای دغدغه‌های پژوهشگران در محلات حاشیه‌نشین موارد پیشنهادی عبارتند از:

- ۱- تغییر مکان اجباری و جایجا کردن الزامی برخی از واحدهای مسکونی و کاربریهای نامناسب شهری شکل گرفته در مسیرها و معابر عمومی محله
- ۲- تدوین سند ارتقا محله و تنظیم همه فعالیتهای عمرانی، اجتماعی و اقتصادی محله بر اساس این سند تا بدین وسیله زمینه خدمات‌رسانی مطلوب‌تر منطبق بر برنامه و هدفمند به ساکنین مهیا گردد.
- ۳- استقرار یک هیئت حل اختلاف با اختیارات قانونی لازم برای حل و فصل مسائل مربوط به مالکیت زمین و اسناد و ارائه طرحهای بخشودگی یا تقسیط در جهت رفع دغدغه‌های مالی سرپرستان خانوار در این زمینه.
- ۴- برگزاری کارگاههای آموزشی با هدف افزایش مهارت و تخصص شغلی و ارتقاء فرهنگ شهروندی در بین جوانان و زنان خانه‌دار برای رفع مشکل بیکاری و بهبود وضعیت اشتغال آنان.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

استاد راهنما رساله دکتری نویسنده مسئول این مقاله شناخته می‌شود و دانشجو تحت نظارت وی آن را به نگارش درآورده است. اساتید مشاور در رساله نیز به‌عنوان نویسندگان مقاله مشارکت موثر داشته‌اند.

منابع مالی

این مقاله از رساله دکتری مستخرج شده و برابر مقررات از آنجایی که دانشجو در دوره روزانه تحصیل کرده است کلیه مراحل انتشار با هماهنگی استاد راهنما بوده است ولی به‌طور مستقیم حمایت مالی برای انتشار این مقاله از هیچ نهاد و یا سازمانی دریافت نشده است.

تعارض منافع

این مقاله با سایر آثار منتشر شده از نویسندگان مغایرت محتوایی ندارد و اگرچه در راستای مطالعات نویسنده و خط‌علاق پژوهشی وی تنظیم شده است ولی هیچ همپوشانی با آن آثار ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
در این مقاله همه حقوق مرتبط با منابع مورد استناد رعایت گردیده و منابع با دقت ذکر شده‌اند.

- Abedin Derakhosh, S. (2001). *Income on the urban economy*. Tehran: Academic Publishing Center. (in Persian).
- Aghakashashi, H. (2003). *Indigenous and informal settlements* (Proceedings). Vol 2, Tehran: Tehran University of Welfare and Rehabilitation. (in Persian)
- Ahmadi, h And Iman, m. (2004). The culture of poverty, marginalization and tendency towards criminal behavior in the marginalized youth of Shiraz's ten-pile. *Journal of the Humanities University of Isfahan*, 101-128. (in Persian)
- Arizi, F, Rabbani, R. And Karimi, F (2003). *The study of marginal issues with an emphasis on social and cultural aspects, case study, Erzjan and tarikdare areas*. Social Sciences Qu . (in Persian)
- Ahmadipour, Z. (1995). The marginalization in the central part of Karaj. *Journal of Growth Geography*, No. 38, Tehran: 40-33. (in Persian)
- Athari, K. (2005). Poverty in Iran, Poverty in Social Policy. *Quarterly Journal of Social Welfare*, 113-128. (in Persian).
- Azimi, N (2002). *Scenery of urbanization and the foundations of urban system*. Tehran: Nika Publishing.(in Persian)
- Amanpour, S. And zarifi, K. (2012). *Dimensions of marginalized economy in Ahvaz city*. Mashhad 4th Conference on Urban Planning and Management, Mashhad University. (in Persian).
- Ebrahimzadeh, A., Barimani, F. And Nasiri, u. (2004). Indigenous, Urban Abnormalities and Adjustment Strategies, Knowledge, Karim Abad Zahedan. *Geography and Development Quarterly*, 121-143. (in Persian)
- Ejlālī, p. (1991). *Regional Analysis and Leveling of Residences*. Tehran: Center for Documents and Publications Program and Budget Organization. (in Persian).
- Rennie Short, J. (2009). *Urban Theory: A Critical Assessment*, translated by Ziari, K. et al. Tehran: Tehran University Publication.
- Sarafi. M., Tavakoli Nia, J. And Oštadi, M. (2009). City development strategy based on sustainable development. *Geography Quarterly* (Scientific-Research Journal of Iranian Geographers Association), 7 (22), 66.
- Zali, N., Mehdi, A. And Turanian, A. (2010). Evaluation of citizens' satisfaction with the performance of urban institutions., *Urban Ecological Research*. 4) 8(: 27-44. (in Persian).

- Ebrahimzadeh, I. And Nasiri, J. (2007). Urbanization, trends and outlooks. *Political and Economic Information*, 21 (238-237): 241-232. (in Persian)
- Sarrafi. M .(2002). Towards a compilation of the theory for informal settlement . *Quarterly Journal of Seventh City*, 1)8(, : 5-11(in Persian)
- Salehi Amiri R. Khodaie. Z (2010). *Investigating the Consequences of Informal Settlements: A Case Study of Tehran*.1(3),(in Persian)
- Sheikhi M. (2002). *Explanation of the process of formation and transformation of the settlements of automobiles around Tehran metropolis, Case study: Islam Shahr, Nasim Shahr and Golestan*. Unpublished Phd dissertation, Faculty of Fine Arts, University of Tehran, Tehran. (in Persian)
- Madani Pour, Ali . *Design of urban space: an inquiry into a socio - spatial process*.
- Rais Dana, F. (2001). *Studies in social pathology*. Tehran: Publications University of Welfare and Rehabilitation Sciences. (in Persian).
- Fakuhi, N (2004). *Urban anthropology*. Tehran: Ney Publications(in Persian).
- Irandošt, K. (2009). *Informal settlements and legendary myths*. Second Edition, Tehran: Publications of the Information and Communication Technology Organization of Tehran Municipality. (in Persian).
- Ezzat Panah, B., Mousavi, M., Rashidi, A., Hesari, A. And Attar, M. (2012). *An Analysis of the Economic-Physical Structure of Informal Accommodation in Bonab City*. 1 (1), 81-97. (in Persian).
- Giddens, A. (2002). *Sociology* :translation of sabouri. Tehran: Publishing Ney.
- Irandošt, K., Azami, M. And tavalaei, R. (2014). Indicators of defining and determining informal settlements in Iran. *Quarterly Journal of Urban and Regional Studies and Research*, 43-60(in Persian)
- Zahedani, S. Z (1990). *Marginalization*. Shiraz: Shiraz University Press. (in Persian).
- Nabavi, A., Rezaoodošt, K., Bagheri, M. And Moltafet, H. (2006). Investigating the causes of marginalized growth in Ahvaz city. *Human Development Quarterly*, 1 (2): 29-5 (in Persian).
- Sharepour, M. (2010). *Urban sociology*. Tehran: Publication of the samt.
- Rajabnezhad, M., Shirvani, A. And Khazanedari . Sh. (2006). *Systematic review of evidence*.(in Persian)

- ghazi Tabatabai, M. And Vedadir (2010). *Meta-analysis of social and behavioral studies*. Tehran: Sociology Publications. (in Persian)
- Saffari, M., Sinai, Nasab, e. And Khakpour, a. (2017). How to make a systematic health review. *Health education quarterly*, 51-61. (in Persian)
- Kalantari, H., Azizi, J. And Zahedzahdani, S. (2009). Religious Identity and Youth, Statistical Sample, Shiraz Youth. *Iranian cultural research*, 125-142. (in Persian)
- *Management and Planning Organization of Markazi Province* (1996). (in Persian)
- Parsupjueh, S. (2002). Attitude from within to the marginalization phenomenon, Case study Islamabad Karaj. *Quarterly Journal of Social Welfare*, 161-197. (in Persian)
- ghararkhlou, M. And Sharifi, as. (2004). The emergence of physical evolution and socio-economic situation in Ahwaz. *Geographical research*, 87- 101. (in Persian).
- Nisea, ah. And Sharifi, as. (2005). *Check the status of the Ghale chenan*. Conference on Civil Engineering and Urban Infrastructure. (in Persian)
- Rabbani, R., Arizi, F., Varesi, H. And Hosseini, M. (2006). Investigating the Factors Affecting the Formation of the Problem of Mentality and Social Implications. *Geography and Development*, 89- 114. (in Persian).
- Naghdi, u And Sadeghi. R (2006). The marginalization of a challenge to sustainable urban development with an emphasis on the city of Hamedan. *Social welfare quarterly*, 217-220. (in Persian).
- Hezar Jarribi, J., Saremi, N. U And yosufundi, F. (2007). The marginalization effect on the occurrence of social crimes in Kermanshah in 2007. *Law enforcement investigations*, 86-73. (in Persian).
- Hossein Zadeh, A. H., Navah. A. And Ismaili, r. (2008). The study of socio-economic factors affecting marginalization in Behbahan city. *Human Development Quarterly*, 103-120. (in Persian).
- Mohammadi, Y., Rahimian, M., Movahed, H. And Tarshi, AS. (2008). Investigation of marginal challenges in Kohdasht city, Lorestan province. *Quarterly journal of human geography*, 118-199. (in Persian).
- Ziari, K. And Nozari. Ah (2012). Organization and empowerment of informal settlement of Ahvaz city. *Human Geography Research*, 36-21. (in Persian).

- Laden Moghadam, AS. And stuff, sh. (2009). The reasons for marginalization in the metropolis of Tehran. *Journal of Urban Management Studies*, 63-80. (in Persian).
- Rabbani, R And Rabie, K. (2010). Indigenous and urban spaces, reproduction of the community of strangers A Case Study of the Arabites of Malek City of Isfahan. *Social Issues Study of Iran*, 51-72. (in Persian).
- Shi'a, A., Habibi, K. And Kamali Nasab, h. (2011). The process of the formation and expansion of informal settlements. *Residential and rural environment magazine*, 39-48.
- Movahed, A And zarifi, K. (2011). *The study of the economic and social dimensions of the eight peripheral regions of Ahwaz*. Proceedings of the Iranian Conference on Urbanism. (in Persian).
- Movahed, AS, Karamlachab, H. And Mohammad Pour, AS (2014). The Impact of Imposed War on the Formation and Development of Marginal Areas of the Case Study of Ahwaz Mellasheh Region. *Environmental Issue*, 1- 26. (in Persian)
- Ismaili, R. And omid, m. (2012). Examining the marginalization experience from the perspective of marginalized people. *Journal of Urban Studies*, 179-208. (in Persian).
- Naghdi, A And Zare, p. (2012). Rendering as a city appendix. *Regional Planning*, 65-81. (in Persian).
- Zangi Abadi, AS And Mubarak, u. (2012). Investigating the Factors Affecting the Formation of Tabernacles Tabernacles and Its Consequences. *Geography and Environmental Planning*, 48-60. (in Persian).
- KHazayi, z And Zvyar, p. (2012). Investigation and evaluation of socioeconomic and physical characteristics of informal settlements, case study of Kohi metropolis of metropolitan Ahwaz. *Geography Quarterly*, 91- 105. (in Persian).
- Massoud M. And the Haghverdian, v. (2012). The role of social capital on the empowerment of informal settlements. *Human Resource Planning Studies*, 128-140. (in Persian).
- Shaterian, M. And Oshnuyi, A. (2013). Factors affecting the formation of marginalization in the city of Kashan. Case study of the quarries and pomp. *Geography Journal*, 201-214. (in Persian).
- Khuzeestan Prison Research Center (2000). *Journal of Computer and Office Accounting*. (in Persian).

- Saberi Far, R. (2010). An analytical analysis of marginalization in the city of Birjand, a case study of workers. *Geographic Quarterly*, 29-51. (in Persian).
- Mashayekhi, F (2014). *Indigenous and informal settlements Case study, Shirabad, Zahedan*. Proceedings of the First National Conference on Geography, Tehran, Iran Institute. (in Persian).
- Pourahmad, A. And Sharifi, A. (2014). *Rural Settlement as a Challenge for Sustainable Urban Development Case Study, Taleh Malan Town, Saqez City*. Proceedings of the First National Conference on Integrated Urban Management, Islamic Azad University, Sanandaj. (in Persian).
- Sohrabian, M. (2014). Investigation of Factors Affecting Marginal Marginalization in Khorramabad City. *Journal of Police Magazine*, 65-88. (in Persian).
- Maleki, S., Zarifi, K., Adibi, P. And delicate, f. (2014). *Comparison of Economic Dimensions of the Three Provincial Areas of Awai Kwi, Zargan and Hesirabad of Ahwaz City*. Proceedings of the First International Conference on Behavioral Sciences and Social Studies. (in Persian).
- Oruk, M. And release, u. (2017). *Investigating the phenomenon of marginalization in the metropolis of Ahwaz Case study of water source coy*. Proceedings of the International Conference on Civil Engineering, Architecture and Urban Infrastructure, Tabriz. (in Persian).
- Moradi, F, Nahat, AS. And Hossein Zadeh, AS. H (2016). *Sociological study of marginalization and its consequences in Ahwaz city*. Proceedings of the 2nd International Congress on Empowerment in Management, Economics, Entrepreneurship and Cultural Engineering, Tehran, Center for the Empowerment of Cultural and Social Skills. (in Persian).
- Rezaei, M., Ragazi, M. And Shamsedini, AS. (2016). Evaluating and analyzing marginalized social dimensions in metropolises. *Territorial Quarterly*, 57-75. (in Persian).
- doosti, Fr. And Parsa Boroujani, A. (2017). *The effect of marginalization on the delinquency of youth in Ahwaz*. Proceedings of the first conference of the jurisprudence of law and law in Ahvaz, Shahid Chamran University of Ahvaz. (in Persian).
- Maleki, S. And Hatami, A. (2017). *Investigating the Situation of Marginal Areas in Masjed Soleyman Oil Field, Khuzeestan Province*. Third International Congress of Earth Sciences and Urban Development and the first conference on art, architecture and urban management. (in Persian).

- Baradaran, M., Ghaffari, G., Zahedi, M. And Rabiee, A. (2017). Marginalization, sociological analysis of social issues, housing policies and the phenomenon of non-recognition. *Quarterly Journal of Social Issues*, 209-21. (in Persian).
- Sharifi, h. And holy fare, e (2017). *Organization of the outskirts of the case study case, Ahwaz city castle*. Articles of the 2nd International Conference on New Ideas in Urban Architecture, Geography and Sustainable Environment, Mashhad. (in Persian).
- Gidens, A. (1987). *Social Science Culture* (translation by B. Saroukhani). Tehran: Kayhan Publishing House.
- Sheikhi m (2003). *Car dwellings, transition from marginalization to a pattern of habitation around the metropolises of Iran*. Tehran, Tehran University of Science and Rehabilitation, Tehran, Iran. (in Persian).
- Haji Yusefi, AS. (2002). Urban marginalization and the process of its transformation before the Islamic Revolution. *Quarterly Journal of Seventh City*. (in Persian).
- Hataminejad H., Saifuddini, F. And go, m. (2006). Investigation of informal housing indices in Iran, case study of Sheikh Abad neighborhood of Qom. *Geographical research*, 129-145. (in Persian).
- Razavi, S. H (2003). *Village, poverty and development*. Tehran: Village and Development Publications. (in Persian).
- Piran, p. (1991). *Theoretical views on urban sociology and urbanization*. Political-Economic Information Magazine, 66-69. (in Persian).
- Piran, p. (2001). *Hasty and heterogeneous urbanization, abnormal housing*. 7th issue of the city, 33. (in Persian).
- Piran, p. (2008). From informal housing to affordable housing. *Quarterly Journal of Tehran City*, 23-26. (in Persian).
- Salehi Amiri, R. And Afshari Naderi, (2010). Theoretical and Strategic Principles for Managing the Promotion of Social and Cultural Security in Tehran. *Strategic Quarterly*, 49-76. (in Persian).
- Safai Mehr, M. And Shah Baktahi, M. (2012). *The marginalization and challenges*. Proceedings of the 4th National Student Conference of Geography, Tehran, Tehran University. (in Persian).
- Pourahmad, A., Ranhani, M., Farrokhloo M. And Eskandari, M. (2010). Pathology of Government Policies in Informal Settlement, Case Study, Nayband, Third Lay and Khajeh Atta Hospitals in Bandar Abbas. *Journal of Urban and Regional Studies and Research*, 29- 54. (in Persian).

- Lotfi, H., Mirzai, M., Justice, F. And the secretary, (2010). The marginalization crisis and informal settlements in management in the management of metropolises and global approaches. *Human Geography Quarterly*, 54-69. (in Persian).
- Zangi Abadi, A., Zarabi, A. And come well. (2005). Analysis of the socio-economic causes of marginalization in Isfahan. *Journal of the Humanities University of Isfahan*, 179-192. (in Persian).
- Ziari, K. And Jalalian, u. (2008). Comparison of Fars province cities based on development indicators 75-755. *Geography and Development*, 77-96. (in Persian).
- Tavasoli, Gh. And Nour moradi, s. (2012). Sociological study of the causes of the extent of social harm among marginalized people in Tehran. *Social Development Studies*, 65-80

